

Fig. 1. Kirken set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from the north east.*

BREDSTEN KIRKE

TØRRILD HERRED

Sognet nævnes første gang 1338 og igen 1387.¹ I Ribe Oldemoders kirkeliste (ca. 1376–89, se s. 2533) står kirken med en afgift på 4 skilling sterling, i landehjælpen 1524–26 med 24 mark (jf. s. 1016).

Kirken var indviet til Vor Frue, hvilket fremgår af et testamente fra 1394.² Fundamenter til sidealtre blev erkendt 2002 (se s. 2758). En præst i Bredsten, Mads, er nævnt 1460.³ 1884 opførtes en valgmenighedskirke i Balle (s. 2799). Sognet lå under Ribe Stift til 1922, da det blev overført til det nyoprettede Haderslev Stift (jf. s. 1015).

Før 1483 blev kirken inkorporeret i Jelling Sysselprovsti.⁴ Efter reformationen fortsatte den med at tilhøre sysselprovsten, der 1620 udtalte, at provstiet var funderet på Bredsten Kirke, og at provsten på kongens og domkapitlets vegne havde jus patronatus.⁵ Provstiet blev 1686 henlagt til Observatoriet på Rundetårn og

blev dermed underlagt Universitetet.⁶ Herfra blev det og dermed Bredsten Kirke forpagtet ud indtil 1740, hvor kirken blev solgt til etatsråd Gerhard de Lichtenberg til Engelsholm.⁷ Formentlig 1770 overgik den sammen med hovedgården Kjeldkær til Hans Severin Steenstrup, der 1797 overlod kirke og gård til sin svigersøn, Laurids Ammitzbøll. Han frasolgte gårdens gods, og mellem 1807 og 1810 overtog sognemændene hele eller størstedelen af ejerskabet; 1817 sagdes den at være ejet af sognet selv.⁸ Ejerskabet organiseredes senere som et interessentskab af tidligere tiendejere, der med tilslutning af menighedsrådet havde indgået en overenskomst.⁹ Kirken overgik 1969 til selveje.¹⁰

Kirkegods. Præsten klagede 1635 over, at hans embede ikke var tillagt gods og bad om, at det måtte blive tillagt nogle kirkejorde, som han brugte og svarede landgilde af; kirken havde angiveligt andre jorde og en god ind-

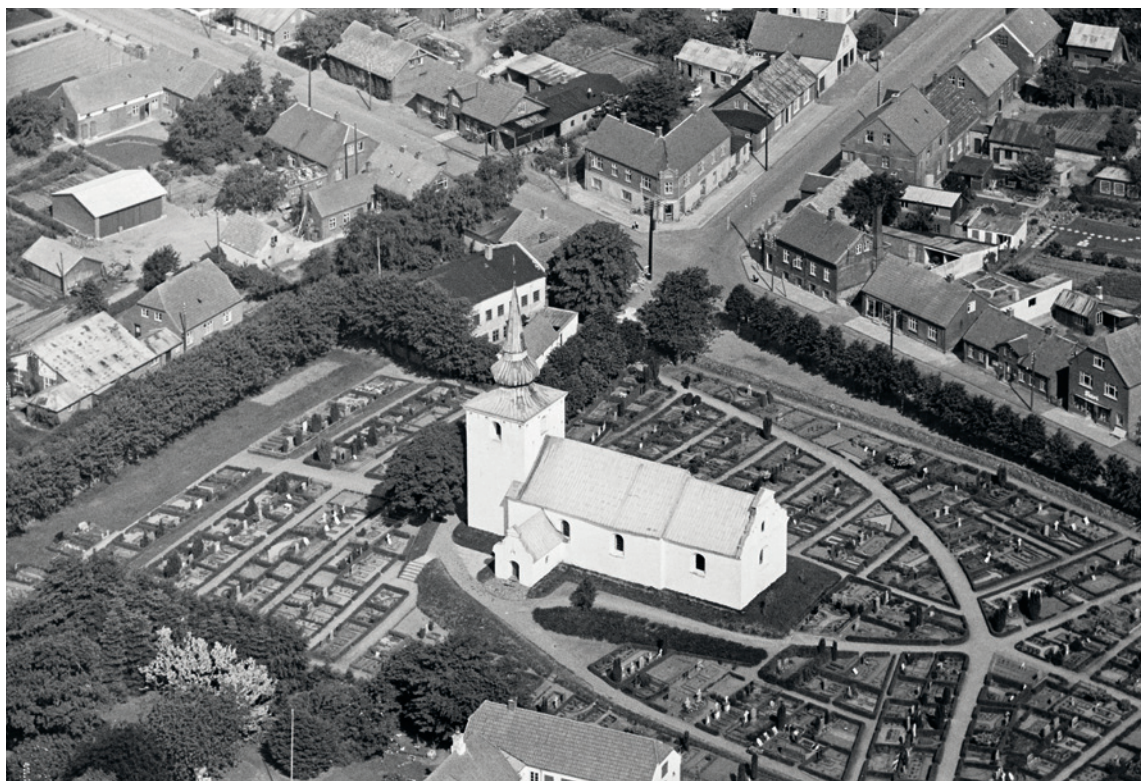

Fig. 2. Luftfoto af kirken set fra sydøst. Sylvest Jensen 1947. Kgl. Bibl. – *Aerial photo of the church seen from the south east.*

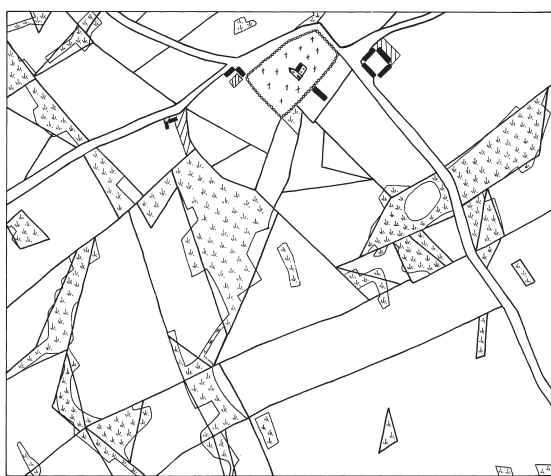

Fig. 3. Udsnit af matrikelkort over Bredstenlund Bys og Bredsten Gårdes jorder med kirken, Balle bys og Ballegårds jorder og Kærbølling bys jorder 1:10.000. Målt og inddelt af N. Thyregod 1820 (de to første) og Knud Krey og Ole Munck 1788. Tegnet af Freerk Oldenburger 2018. – *Detail of cadastral map of Bredstenlund village and Bredsten Manor's lands with the church, Balle village lands and Kærbølling village lands.*

komst. Samme år overførte kongen tre tofter med en otting af al Balle Mark og et bolshus vest for kirken, tre agre, to jorde, to enge samt nogle kirkejorde neden for kirken. Præsten skulle til gengæld afholde en ugentlig fredagsprædiken og forsyne kirken med brød og vin.¹¹

En arkæologisk *undersøgelse*, som bl.a. indikerede en ældre kirke på stedet, blev 2002 foretaget ved udskiftning af skibets gulv og fjernelse af en varmekælder.¹²

Møntfund. Ved undersøgelsen 2002 blev der fundet 11 mønter, hvoraf fem var hulpenninge fra 1300–1400-tallet, en var en sterling fra Erik af Pommern ca. 1405–20, de øvrige fra 1625–1815.¹³

Sagn. Et sagn fortæller, at kirken i gamle dage skal have ligget øst for Kærbølling i en skov kaldet Risom, hvor der er en stor dal kaldet Poulsdal. Hvor kirken havde stået, fandtes to sten som en begravelse, og stedet kaldtes »Bræsten«, hvilket havde givet kirken navn.¹⁴ En nok nyere variant af dette sagn fortæller, at kirken skulle være bygget på Kærbølling Bys mark, hvor der er en aflang høj, 'vel 30 alen lang', omfattet af meget store sten, hvorfor stedet kaldtes Storsten. Kirkebyggeriet på dette sted blev forhindret.¹⁵

Et andet sagn beretter, at beboerne fra de to landsbyer, Ravning og Kærbølling, ville bygge en fælles kirke. Da de ikke kunne enes om, hvor den skulle ligge,

blev to stude spændt for en plov og sluppet løs. De standsede ved en stor, bred sten, hvor kirken blev bygget.¹⁶

Et tredje noget nyere overleveret sagn fortæller, at der var påbegyndt kirker i såvel Kærbølling som Ravning, men hvad der blev bygget om dagen, blev revet ned om natten.¹⁷

†*Kirker(?)*. Historikeren Hans de Hofman gengav 1755 det første sagn (med tilføjelsen at man fandt det endelige sted ved at spænde to tyre for en plov eller en maskine) og tilføjede, at sådanne ikke altid var til at stole på, men i dette tilfælde var der øjensynligt bevis til stede. På kanten af *Risom Banke* lå en del store kampesten af form som 'Grund-Steene eller Fundamenter til en Kirke'.¹⁸ Stednavnet Risum Banke er på matrikelkortet fra 1788 placeret et godt stykke nordøst for Kærbølling, ca. 400 m nordøst for nutidens Højgaard.

I *Søskov by* fandtes 2010 21 kvaderhugne granitsten, der havde ligget som gulv. 16 af disse er formodentlig romanske kvadre, den ene med bomhul, og to kunne være karmsten, jf. fig. 48.¹⁹

J. Heltoft knyttede 1931 sagnet om en kirke ved Kærbølling sammen med stednavnet *Kirkebjerg*, der er omtalt 1638, og vurderede, at der var en rimelig grund til at antage, at der havde ligget en kirke her. Han identificerede Kirkebjerg med nutidens Kirkebakke, der ligger umiddelbart nord for stedet, hvor Kærbølling lå inden udstykningen.²⁰ I dag ligger Bønhøjgaard i dette område.²¹

Sognet ligger lidt vest for Vejle, nord for Vejle Å. Oven for ådalen udgøres landskabet af et bølget moræneplateau, der mod nordøst afgrænses af Fårup Sø, som udgør en del af en tunneldal, der mod øst fortsætter i Grejs Å. Mod nordvest fortsætter tunneldalen i Engelsholm Sø i nabosognet Nørup, mens der mellem de to søer (delvist i Nørup Sogn) er et område af tørt land – en randmoræne, kaldet Sødover-tærsklen.

I matriklen fra 1688 bestod sognet af 50 gårde og 6 huse, og den dyrkede jord blev vurderet til 248 tdr. hartkorn.²² 1801 var der 602 indbyggere i sognet, og dette tal var 1955 steget til 1.597 og 2017 til 2.266.²³

Formodentligt siden 1580 lå Tørrild Herredsting på den nordvestre del af Balle Mark; inden 1686 var det flyttet til Sillehus i Nørup Sogn. Det havde sandsynligvis også i middelalderen ligget i dette område.²⁴

Præstegården lå i Balle til 1924, da præsten flyttede til Bredsten. Den brændte 1587, 1639 og igen under Torstenssonkrigen. Nye bygninger opførtes midt i 1700-tallet, i 1824 og efter at tre længer var brændt 1867.²⁵ 1878 blev en af præstegårdens udbygninger omdannet til stuehus.²⁶

Fig. 4. Kirkegårdens nordre port set fra nordvest (s. 2756). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – North gate of the churchyard seen from the north west.

Kirken ligger centralt i sognet omgivet af en ny by, der er vokset op omkring den tidligere temmelig ensomt beliggende kirke (jf. fig. 3). Den er rejst på et fladt område godt en km nord for ådalen.

Kirkegården måler knap 130×70 m medregnet en godt 20 m's udvidelse mod vest. En planering, en beplantning og anlæggelse af grusede gange fandt sted i 1850'erne; træer blev plantet 1886. Et belægningsprojekt med niveaufri indgange er gennemført 2015.²⁷

Kirkegården er *hegnet* af kampestensdiger, dog er syddiget suppleret med kløvstensmure støbt i beton i øst og vest.²⁸ Den nordvendte hovedindgang består af en køreport af galvaniseret jern ophængt i en fladbuget, teglmuret og hvidkalket *kirkegårdsportal* dækket af et blylagt sadeltag over en savskiftesgesims med toptinde. Gavlene i øst og vest er forsynet med korsblændinger og støttes af stræbepiller mod syd og nord (jf. fig. 4). Fire ganglåger af hvidmalet jern er indsat i hegningen. Der sidder en på hver side af sydvesthjørnet, en mellem granitpiller leder fra kirkegården til et sognehus i nordvesthjørnet, og en sidder i syddiget næsten helt mod øst mellem kraftige, murede, hvidkalkede og blytækte piller fra 1995.²⁹

1679 skulle tre af kirkegårdens porte og 1684 de to nordre *†kirkegårdsriste* repareres.³⁰ En stakitport i nord og en låge i syd er omtalt 1815, mens porten og de tre stakitlåger nævnes som brøstfældige året efter.³¹ En overgang over diget i søndre side er omtalt 1859, pillerne ved søndre og nordre låge 1880.³²

Bygninger på kirkegården. Et sognehus med blytækket halvtag og hvidkalkede mure over en sortmalet sokkel er 1998 bygget nordvest for kirkegården (arkitekt Inge Lind, N. E. Steensens Tegnestue, Vejle). Bygningen indeholder graverfaciliteter og mødelokaler, og den planlægges udvidet 2018. Redskabsskur fra 2000 og en oplagsplads er placeret i sydøst.²⁹ Et *†nødtørftshus* med redskabsrum blev 1931 opført på kirkegården, og et toilet blev 1971 placeret her. Et *†sprøjtehus* var 1954 anbragt ved kirkegårdens sydøstre hjørne.³³ Kirken købte 1988 en naboejendom, hvorved der blev plads til det 1998 opførte sognehus.³⁴

Helligkilde. En sundhedskilde kaldet Stødbæk-kilden og Sølvkilden har udløb midt i Kærbøl-ling by i en stensat kildevæg. Den er kendt som helligkilde, dog findes der angiveligt ikke beretninger om denne funktion.³⁵

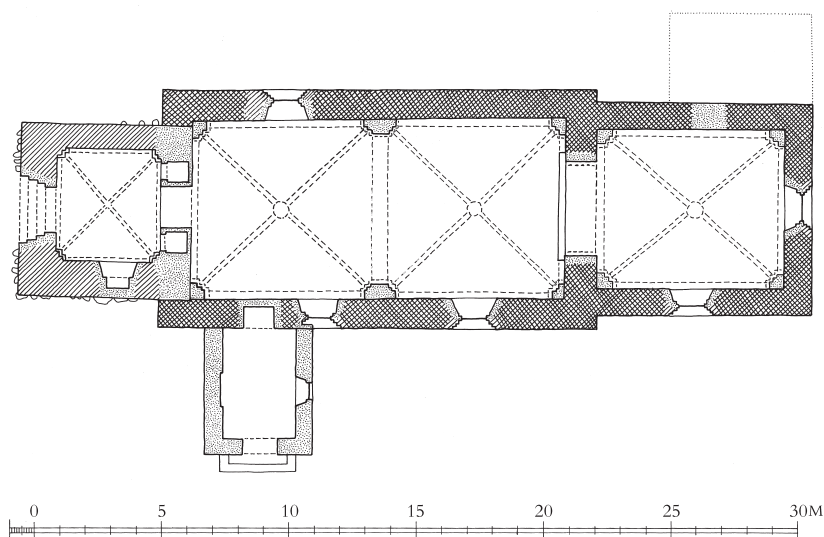

Fig. 5. Grundplan. 1:300. Målt af Kuno og Einar Mielby 2001, suppleret af Jakob Kieffer-Olsen og tegnet af Anders C. Christensen 2018. Signaturforklaring s. 9. – Ground plan. Key on p. 17.

BYGNING

Kirken, der formodentlig har erstattet en ældre, er en anseelig romansk frådstensbygning bestående af kor og skib. I senmiddelalderen tilbyggedes et tårn i vest og et tårnsakristi nord for koret.³⁶ Den fremtræder som en barokbygning efter en gennemgribende ombygning 1740–42 ved bygmester Nicolaus Hinrich Rieman og bygherre Gerhard de Lichtenberg. Herved fik den kor- og våbenhusgavle med barokkamme, otteribbede hvælvinger i såvel skib som kor, en nybygning af tårnets øvre partier og hvælv og i syd et nyopført våbenhus, der nu har kapelfunktion. *Orienteringen* afviger 10° mod syd.

Eksistensen af en ældre kirkebygning indikeres af en formodet grav, iagttaget ved den nævnte arkæologiske undersøgelse 2002. Den er overlejret af kirkens oprindelige gulv (jf. fig. 6, 13).³⁷ Om denne mulige forgængers byggemateriale kan intet siges.³⁸

Den romanske kirke står blytækket med hvidkalkede mure stærkt præget af ombygningen i 1700-tallet.

Plan og proportioner. Kirken er knap 26 m lang, hvoraf skibet udgør godt to tredjedele. Koret er kvadratisk, og den udvidede korbue udgør godt halvdelen af skibets indvendige bredde. Murtykkelsen varierer fra 110 til 120 cm. Springet mel-

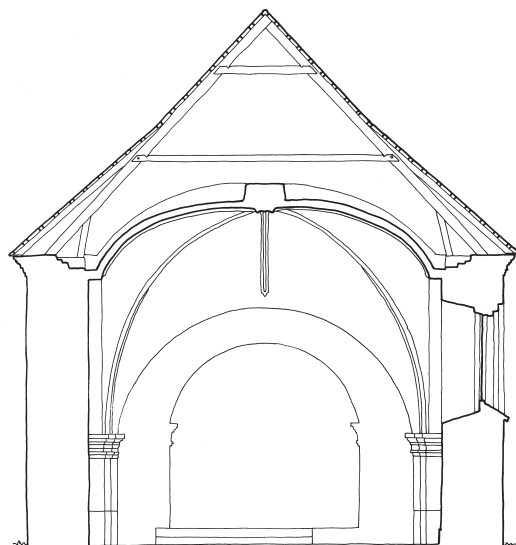

Fig. 7. Tværsnit gennem skib set mod øst. 1:150. Målt af Jakob Kieffer-Olsen og Anders C. Christensen, tegnet af sidstnævnte 2018. – Cross-section through nave looking east.

lem kor og skib udgør omtrent den halve murtykkelse.³⁹

Materiale og teknik. Kirken er rejst uden sokkel, men har mere eller mindre konsekvent et sekundært skifte granitkvadre indsat i terrænhøjde.⁴⁰ Byggematerialet består udvendig af fråd-

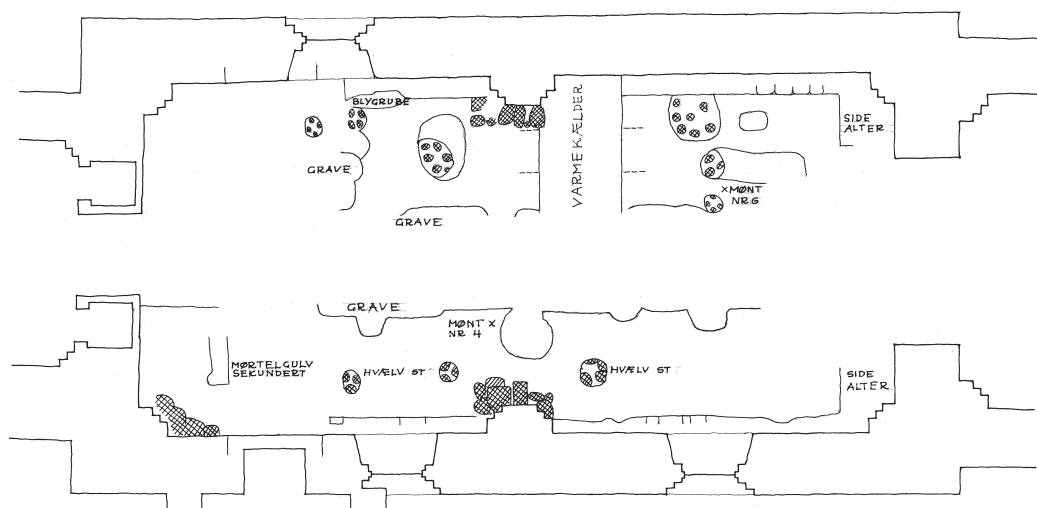

Fig. 6. Udgravningsplan fra undersøgelser i skibet (s. 2758). 1:150. Nedgravningen tolket som en ældre grav er angivet med stiplede linjer. Målt og tegnet af Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 2002. – Excavation plan from investigations in the nave. The cavity interpreted as an older grave is indicated by broken lines.

Fig. 8. Kirken set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from the south.*

stenskvadre repareret med tegl, og de indvendige vægge synes ligeledes at være af frådsten.⁴¹

Vinduer og døre. Af de oprindelige åbninger anes i facaden den med munkesten tilmurede, rundbuede norddør, der måler 239×115 cm.⁴² Syddøren står i våbenhuset som en rundbuet niche, der måler 214×122 cm (fig. 11).⁴³ Indvendig er den tilmuret i plan med væggen, men er markeret med en stor rundbue (240×191 cm). Døren var i funktion til 1911, hvor adgangsvejen til kirken forlagdes til tårnet.⁴⁴ Karmene var 1890 sat i granitkvadre.⁴⁵

Indre. Kor og skib er overhængende og *korbu*en udvidet ved ombygningen 1740–42. *Gavltrekanterne*, korets østre med et rundbuet, falset vindue, er muret i krydsskifte i tegl i formatet 25–26×12×5–6 cm og må ligeledes tilskrives ombygningen. Rundbuede døråbninger giver adgang mellem tagrummene og til tårnet. Det ældste gulv i skibet var et mørtelgulv (jf. s. 2763 og fig. 13). Langs skibets nord- og sydmure fandtes fundamentrester fra

tvægbænke og op mod triumfmuren fra tårnsidet (fig. 6).¹²

Senmiddelalderlige tilføjelser og ændringer. Rækkefølgen i de forskellige tilføjelser kendes ikke, men det må formodes, at alle er tilkommet i årtierne o. 1500.⁴⁶

Det tre stokværk høje, i grundplan kvadratiske *tårn*, nu med *løgspir* fra 1740–42, er lidt smallere end skibet. De frie mure hviler på et uregelmæssigt kvaderskifte, østmuren på skibets vestgavl. Yderfacaderne er ommurede med undtagelse af den nedre del af nord- og vestsiden.⁴⁷ En rundbuet, trefalset vestportal med en granitoverligger over døren og blyndfattede glaser i en træramme i tympanonfeltet har siden 1911 givet adgang til tårnrummet, hvorfra skibet tilgås gennem en rektangulær dør.

I syd sidder et i facaden tilmuret vindue, der indvendig står halvrundt og falset med målene 138×88 cm, og som er omgivet af en dyb, smi-

get og fladbundet niche, der måler 141×209 cm i væggen (fig. 12). På falsen ses indskrifter jf. kalkmalerier s. 2763. Vinduet stammer i sit nuværende udseende fra ombygningen 1740–42, og har sandsynligvis været blændet siden 1743.⁴⁸ Ved indretningen til våbenhus 1911 blev en gravsten (jf. s. 2786) placeret foran vinduesnichen, der blev frigjort ved en omplacering af gravstenen 2001.²⁹

Tårnrummet dækkes af et krydshvælv fra 1740–42 med halvstensribber af formsten (oval, tilspidset profil og platte) og halvstens skjoldbue; stenene måler 25×13×6 cm. Der er adgang til mellemstokværket fra orgelpulpituret i skibet

via en dør, der leder ind i tårnrummet, og ad en trappe gennem en lem i den østre hvælvkappe. Klokkestokværket har et rundbuet, falset glamhul til hver side. Løgspiret er som nævnt opsat ved ombygningen 1740–42 (s. 2761).

Ved ændringen af adgangsforholdene til kirken 1911 fik tårnrummet som omtalt funktion som våbenhus. Indtil da åbnede rummet sig mod skibet ved en 3,85 m bred, rundbuet arkade, mens der i vest sad et rundbuet, trefalset $\uparrow$ vindue.⁴⁵

Fundamenterne til et $\uparrow$ sakristi – formodentlig senmiddelalderligt og af munkesten – fremkom nord for koret under en arkæologisk udgravning

Fig. 9. Korets østgavl (s. 2762). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *East gable of the chancel.*

Fig. 10. Tårnet set fra vest (s. 2758). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The tower seen from the west.*

2010. Det har været ca. 5,4 m langt og 3,5 m bredt, og østgavlen har flugtet med koret. En ca. 125 cm bred tilmuring stammer fra en dør, der har givet adgang fra koret. Sakristiet må antages nedrevet ved istandsættelsen 1740–42.⁴⁹ Med den beskrevne planløsning må det have mindet om det eksisterende sakristi på Skibet Kirke (s. 2708) og det forsvundne på Gadbjerg Kirke (s. 2820), begge disse har dog været knap 1,5 m længere.

Vinduer. Kirken har fem rundbuede, trefalsede, senmiddelalderlige vinduer, to i koret i øst og syd og tre i skibet med et i nord og to i syd; de måler ca. 220×170 cm. De er i mindre omfang forandret formodentlig ved istandsættelsen 1740–42⁵⁰, hvilket ses indvendigt som brud på falsene.

Eftermiddelalderlige tilføjelser, vedligeholdelser og istandsættelser. Kirke og inventar var 1646 i dårlig stand og trængte til reparation.⁵¹ En istandsættelse kan have omfattet korets østgavl, der står ommuret

Fig. 12. Tårnets sydvindue set mod sydøst (s. 2758). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *South window of the tower looking south east.*

Fig. 11. Kirkens syddør set mod nord (s. 2758). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *South door of the church looking north.*

i munkesten i krydsskifte. Kirken var stadig brøstfældig 1688 efter dens nævnte overgang til Universitetet, hvilket resulterede i et syn på kirken.⁵²

Hovedreparation. Efter at kirken var blevet solgt til Gerhard de Lichtenberg og hustru Bodil Hofgaard 23. sept. 1740, gennemgik den en stor istandsættelse, hvis bygningsmæssige del har været tilendebragt 1742.⁵³

Arbejdet har omfattet en grundig reparation af murværket, en ny korgavl i svungen barokstil, nyt blytag (jf. s. 2763), indbygning af hvælv i kor og skib samt den nævnte fornyelse af de øvre dele af tårnet, der blev udstyret med et løgspir, og endelig et nyt våbenhus.⁵⁴ Istandsættelsen blev forestået af Lichtenbergs foretrukne bygmester Nicolaus Hinrich Rieman, hvilket fremgår af en *bygningsindskrift* på den vestre gjordbue i skibets østre hvælv »NHR f(ecit) 1742« (NHR gjorde 1742) (fig. 14).⁵⁵

Korets østgavl prydes af en toptinde udformet som en trekantgavl med gesimser over tre rundbuede højblændinger kantet af svungne kamme. I den midterste blænding sidder et rundbuet, enkeltfalset vindue med jernramme (fig. 9, 50).⁵⁶

I koret indbyggedes et og i skibet tre ottedelte hvælv. Halvstensribberne er opbygget af formsten af samme type som tårnets og hviler sammen med de runde og 26–27 cm brede gjord- og skjoldbuer på indsatte piller. Vederlaget er stærkt profileret. I tårnet indsattes som nævnt et krydshvælv med samme type ribber og vederlag på piller.

Våbenhuset ved skibets sydside har siden 1911 fungeret som ligkapel. Den fint indpassede, lave bygning står i hvidkalkede teglsten med kvadre som sokkel, gavlen har svungne barokkamme (fig. 8, 50), og et rundbuet og indvendig smiget vindue ses i øst. Loftet udgøres af et tøndehvælv.

Med stor sandsynlighed har der stået et senmiddelalderligt *tvåbenhus*, der er blevet erstattet af det nuværende ved istandsættelsen 1740–42.

Også den følgende ejer holdt kirken ‘smukt vedlige’, og 1828 blev der gennemført en større reparation især på tårnet. Den søndre side af koret blev 1871 ‘flækket’ og opmuret igen med helbrændte sten.⁵⁷ I nyere tid er der gennemført større restaureringer 1978–80, da mange sten måtte hugges ud af murværket, 1992, da tagværkerne blev istandsat og blytaget udskiftet samt 2001, da især kirkens indre såsom gulve, varmeanlæg og elektriske installationer blev renoveret. Murværket under terræn blev repareret 2006.²⁹

Gulvene i kor, skib, tårn og våbenhus består af gule teglsten. Bag knæfaldet og under bænken ligger bræddegulv. Gulvet i koret er hævet to trin over skibets. Brugen af tegl kan følges tilbage til

Fig. 13. Skibets ældste gulv set mod vest. Den formodede grav ældre end gulvet ses i profilens nordlige del (s. 2757). Foto Morten Aaman Sørensen og Birgit Als Hansen 2002. – *The oldest floor of the nave looking west. The presumed grave older than the floor can be seen in the northern part of the profile.*

Fig. 14. Skibets østre hvælvfags vestre gjordbue med indskrift 1742 set fra øst (s. 2761). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Western reinforcing rib of the eastern vault bay with inscription 1742 seen from the east.*

1684.³⁰ Koret fik 1881 et $\dagger$ gulv af gule og blå fliser.³²

Skibets ældste $\dagger$ gulv viste sig ved udgravningen 2002 at være ca. 15 cm tykt og bestå af 10–12 cm's marksten, hvorover der var gydt mørtel 'som en lind vælling' (fig. 13). Det var dækket af et 1–1,5 cm tykt smudslag.²⁰

Tagværkerne er alle bortset fra tårnets af hanebåndstypen med spærstivere – to hanebånd i skib og kor og et i våbenhus.⁵⁸ Ældre egetømmer er bevaret i stort omfang i kor og skib, mens øvrigt anvendt tømmer er af fyr. Numre i form af romertal med og uden faner har været anvendt enkelte steder. Formodentlig i forbindelse med istandsættelsen 1740–42 har tagværket været taget ned og anvendelige dele genbrugt. Ud fra de dendrokronologiske undersøgelser (jf. ndf.) kan de ældste dele af tagværkerne dateres til o. 1415, men materialet er for spinkelt til at påvise en eventuel større reparation. Mindre reparationer er foretaget gennem 14-, 15- og 1600-tallene.

Dendrokronologiske undersøgelser. Fra udskiftede dele af kirkens tagkonstruktion er 19 prøver indsendt til en undersøgelse, der blev foretaget 2011. Af disse kunne vækstperioderne for syv dateres til hhv. 1342–1397, 1366–1456, 1476–1563, 1485–1580, 1601–1660, 1604–1666 og 1515–1681, hvor kun prøven fra 1601–60 havde splintåringer.⁵⁹

2017 er der fra kirkens tagværker udtaget 12 boreprøver, hvoraf de syv er dateret. Fra koret stammer fire, hvoraf de to passer med et fældningsår o. 1415 og de to andre med o. 1432. Fra skibet stammer tre, der stammer fra træ fældet hhv. o. 1520, o. 1582 og o. 1592.⁶⁰

Tagene har så længe vides haft en tækning af bly, idet reparationer er omtalt i slutningen af 1600-tallet.³⁰ Blyplader fra Gerhard de Lichtenbergs istandsættelse lå 1992 stadig på skibets nordside og blev beskrevet som bløde og spændstige, dog var sømmene rustet over. De bærer inskriptionen »GDL 1742« (fig. 51). Andre blyplader bærer årstallene »1890«, »1947« og »1956«.

Opvarmning. Siden 1997 opvarmes kirken af et elvarmeanlæg, der afløste et tilsvarende fra 1936–37.⁶¹ En $\dagger$ kakkelovn blev 1883 sendt til Hess, Vejle, for at få en tidssvarende indretning – alternativt skulle en ny anskaffes.³²

Kalkmaleri. På den indvendige fals på tårnets sydvindue ses et Jesumonogram »IHS« (fig. 12). I falsen ses kalkmalede indskrifter mest i form af navne og årstal, deriblandt et i rødt »MMSL 174[?]«, hvor det manglende tal af konservatoren er vurderet som et »3«, og et i blyant »Niels J. Jespersen 1911« (fig. 52–53).⁶² Dekorativt $\dagger$ kalkmaleri fra 1854–55, se s. 2764.

Fig. 15. Indre set imod øst 1912. Foto Hugo Matthiessen. – Interior looking east, 1912.

INVENTAR

Oversigt. De ældste stykker er den romanske granitfont af sydvestjysk type og et noget forvansket korbuekru-cifiks formentlig fra o. 1520. Dåbsfadet er sydtysk fra o. 1575, klokken med årstal 1597 er støbt af Mattias Benninck i Lybæk, mens alterstagerne kan dateres o. 1600–50. Et topstykke fra en (†)altertavle må dateres o. 1620. En smuk silkebroderet *alterdug bærer årstal 1651, men må være udført til privat brug og først være skænket til kirken lidt senere, måske 1678.

Rummets indretning som en smukt bevaret helhed skyldes en gennemgribende fornyelse foretaget af Gerhard de Lichtenberg og hans hustru Bodil Hofgaard til Engelsholm efter deres erhvervelse af kirken 1740. Altertavlen, der bærer deres våbener, har malet årstal 1742, mens man på prædikestolen læser både dette årstal og malersignaturen 'Niels Tanum maled 1748'. Arbejderne må således være udført mellem 1742 og 1748 med Tanums staffering som det sidste. Til denne periodes arbejder, der her angives 1742/48, hører også et alterpanel (med påskrevet årstal 1743), en fontehimmel, gennemløbende våbener på stoleværket og et sæt stole til præsten og degnen i korets østhjørner. Det bedste sidestykke til barokindretning-

gen er et usædvanlig helstøbt inventar fra 1732–37 i Norup Kirke.

Altersølvet, fra o. 1850, er leveret af Hans Peter Severin Ingerslev i Vejle, ligeledes en formentlig samtidig oblatæske.

Farvesætning og istandsættelser. En seneste farveafstemning er sket ved en istandsættelse 2001–03, der næsten alene omfattede stoleværket. Resten af inventaret har siden 1940 en klædelig bemaling fra 1748 eller afpasset denne. Bedst bevarede er de gamle farver på prædikestolen og på fontehimlen, hvor de aldrig har været overmalet.

Danske Atlas beretter 1769, hvordan etatsråd Gerhard de Lichtenberg havde opsat ny altertavle, prædikestol, skriftestol (præstestol), degnestol og stoleværk, ligesom alt var blevet smukt malet og stafferet.⁶³

1854–55 blev altertavlen 'forskonnet', mens væggen bagved blev malet dels med ultramarinblåt, dels med mørkebrunt, for at tavlen kunne 'kontrastere' bedre; ligeledes lod man alt andet træinventar opmale. 1877 blev inventaret malet af Ude Pedersen i Fredsted, der i det væsentlige gentog Tanums farver. O. 1900 fik næsten alt inventar egetræsmaalning med hvide sirater (jf. fig. 15), og 1925 lod man altertavlens oprindelige korsfæstelsesmaleri udskifte med et maleri af Rudolf

Fig. 16. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Interior looking east.*

Rud Petersen visende Kristus og Synderinden. Med restaureringen 1940, foretaget af Georg N. Kristiansen, har inventaret fået sin nuværende fremtræden, idet dog altertavlens oprindelige maleri først er genindsat 2001–03.

Alterbordet er sengotisk, muret, men kun synligt fra bagsiden, hvor det står overpudset. Her findes en fladbuget niche, 47×47 cm, 27 cm dyb, der kan have haft en rolle i påskens liturgi, hvor et lys skulle sættes bag alteret.⁶⁴

Bordet dækkes af et enkelt *alterpanel* fra 1743, 208×105 cm, 101 cm højt. Det har på *forsiden* to næsten kvadratiske profilfyldinger, på kortsiderne én. Felterne står siden 1940 gråmarmorerede, rammeværket lyseblåt med gyldne profiler. Dette år konstateredes på bagsiden årstallet »1743« skrevet med bly.

Middelalderlige *†sidealterborde* i skibets østhjørner er påvist ved den arkæologiske udgravning 2002 (fig. 6).²⁰ Det nordre målte 145×108 cm og det søndre har været af omtrent samme størrelse.

†Alterklæder. 1678 var et nyt alterklæde skænket af oberstløjtnant Sivert Lützov til Kjeldkær og hans hustru.³⁰

En fornem *★alterdug* (fig. 17–20), med årstal 1651 og uidentificerede initialer,⁶⁵ er udført til privat brug og først lidt senere kommet til kirken, måske som gave 1678 fra Susanne Gøye (†1683), Preben Brahes hustru til Engelsholm. Dugen, 200×180 cm, der er udført af fint hørlerred, er broderet med rød silke tråd i kontursting og består af to lige store på langs sammensyede baner. Broderiet omfatter i midten en højoval laurbærkrans med fremstilling af Kongernes Tilbedelse efter stik i Matthæus Merians bibel fra 1630 (fig. 18).⁶⁶ Jesusbarnet, på Marias skød, læner sig frem imod den dybt knælende, forreste konge, der kysser dets hånd, mens de to andre står bag ham; den bageste, Balthazar, er i østerlandsk dragt og peger mod optrinnet foran sig (fig. 20). Ved siderne indrammer arkitektur, der ikke har megen lighed med en stald, til venstre en skrånstillet, kirkelignende

Fig. 17. Silkebroderet ★alterdug, 1651, udført til verdslig brug og først kommet til kirken lidt senere, måske 1678 (s. 2765). I Vejle Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2018. — *Silk-embroidered ★altar cloth, 1651, made for secular use and only acquired by the church a little later, perhaps in 1678,*

bygning med spir, til højre en bygning i mindst fire etager med angivelse af bindingsværk(?). I baggrunden ses to langhalsede kameler og øverst stjernen i en strålekrans.

Dugens kant udgøres af en palmetbort, der er afskåret foroven. Inden for den er stoffet over-

strøet med smukt tegnede og konturerede blomster (fig. 17), nelliker, hyacinter, tulipaner, liljer og kejserkrone. Hvert hjørne udfyldes af bundtede frugter og blomster (fig. 19). Forlægget for blomster og frugter ses hentet fra samtidige blomsterbøger.⁶⁷

Fig. 18. Kongernes Tilbedelse, udsnit af alterdug fra 1651 (s. 2765). I Vejle Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2018.
– *The Adoration of the Magi, detail of altar cloth from 1651.*

Fig. 19-20. Udsnit af *★*alterduk fra 1651 i Vejle Museum (s. 2765-66). 19. Frugter og blomster. 20. Balthazar. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Details of ★altar cloth from 1651 in Vejle Museum. 19. Fruit and flowers. 20. Balthazar.*

I dugens venstre, nedre hjørne findes broderet initialer og årstal: »GI (eller GH) KND 1651«, hvoraf KND kan være en kvindes. Dugen kan være identisk med et 'omhæng af blommet silke', som da var givet til alteret af Susanne Gøye på Engelsholm.⁶⁸

Dugen er stærkt slidt i venstre hjørne, hvor der ses spor af mønstertegning på lærredet og huller efter synåle i de broderede partier. Den bærer i øvrigt spor af at have været sømmet omkring et alterpanel foran og på begge sider og er medtaget af rust- og fugtskjolder samt enkelte huller. I begyndelsen af 1900-tallet blev den fæstnet på en træplade og ophængt på korets nordvæg og efter rensning og nyindramning flyttet til sydvæggen. 1957 ønskede kirken at overdrage dugen til Vejle Museum, og efter konservering i Nationalmuseet indgik den 1958 i Vejlesamlingerne (inv. nr. VKH 58×1). En *kopi* af dugen blev i forbindelse med afleveringen broderet af en kreds af damer i

sognet og ophængt på dens sted i koret.⁶⁹ Den er i dag opsat i sognegården.

Altartavlen (fig. 21-23) fra 1742 er skænket af kirkeejeren Gerhard de Lichtenberg og hans hustru Bodil Hofgaard og udført med genbrug af et ældre topstykke fra en (†)renæssancealtartavle (jf. ndf.). Tavlen er af egetræ, arkitektonisk opbygget med et højrektangulært storfelt, der flankeres af koblete korintiske søjler, som har glat skaft og attisk base. Under søjlerne har det kraftige og høje postament glatte fremspring flankerende et skriftfelt. De gennembrudte storvinger med vase og bladværk er genopsat ved restaureringen 1940. Storfrisen, med glatte fremspring, bærer yderst på

Fig. 21. Altartavle, 1742, med våbener for Gerhard Hansen de Lichtenberg og hans hustru Bodil Hofgaard (s. 2768). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Altarpiece, 1742, with arms of Gerhard Hansen de Lichtenberg and his wife Bodil Hofgaard.*

Fig. 22. Altertavle, 1742, udsnit med ældre topstykke fra o. 1620 tilskrevet snedkeren H.P.S. samt maleri af Opstandelsen (s. 2771). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Altarpiece, 1742, detail with older top piece from c. 1620 attributed to the cabinetmaker H.P.S., and a painting of the Resurrection.

Fig. 23. Evangelisterne Lukas og Johannes, udsnit af altertavle fra 1742 (s. 2771). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Evangelists Luke and John, detail of altarpiece from 1742.*

gesimsen voluminøse figurer af de fire evangelister siddende med deres bøger og symbolvæsener. Fra nord ses Mattæus, der får blækhuset rakt af sin engel, Markus, der nærmest sidder oven på løven, Lukas (fig. 23), som stikker pennen i blækhuset, og Johannes (fig. 23) med en pelikanagtig ørn for fødderne. Topstykket stammer som nævnt fra en ældre (†)altertavle og må dateres o. 1620. Det har form af en rulleværkskartouche (fig. 22) omkring et portalfelt med toskanske halv søjler, der hviler på tungerækkende løvehoveder og krones af et englehoved. Herover rejser sig en volut med endnu et løvehoved og et drejet vasespir (fra 1742).

Tavlens malerier kan være fra 1742, men er snarest fra 1748, tilskrevet Niels Tanum (jf. prædikestol og fig. 34). Storfeltet, i olie på lærred, viser *Korsfæstelsen* i malerfamilien Thranernes manér svarende til et altermaleri fra 1756 i Korning Kirke (s. 1792). Jesus har bredt armene ud på korset, ansigtet er vendt lidelsesfuldt imod det

høje, og lændeklædet flagrer dramatisk i mørket, der kun brydes af et forklaret lys bag korset. Maria slår anrørende de åbne hænder ud, og Johannes vender sig op imod den korsfæstede.

Topfeltets maleri (fig. 22) viser *Opstandelsen* efter stik af W. Swanenburg (jf. f.eks. *DK Sjyll* s. 2106).⁷⁰ Man ser Kristus svævende på skrå over graven i maleriets højre side. Omkring den står, sidder og ligger lamslæde, romerske soldater, og til venstre er de hellige kvinder allerede på vej.

Et tidligere maleri (fig. 24), fra 1925, forestiller Kristus og Synderinden og er udført af Rudolf Rud Petersen. Det er usigneret, malet i olie på træ, og har en kraftig profilramme.⁷¹ Maleriet er skænket af fire gårdmænd.⁷² Ophængt på korets nordvæg.

Tavlens bemaling er hovedsagelig fra 1940, da Georg N. Kristiansen fremdrog den oprindelige på evangelistfigurerne og bibeholdt en delvis afrensning af træet, der var foretaget 1925. På søj-

Fig. 24. Kristus og Synderinden, tidligere altermaleri, udført 1925 af Rudolf Rud Petersen (s. 2771). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Christ and the Sinner Woman*, former altar painting made in 1925 by Rudolf Rud Petersen.

leskafter og profiler findes en grå marmorering, endvidere lidt guld. På fremspringene læses med gyldne versaler »Anno 1742« og »Anno 1940«, det første fremdraget 1940. Storvingerne indfatter ovale medaljoner med våbener for giverne, hans i nord. Hertil slutter sig i postamentfeltet et panegyrisk vers (skriveskrift): »I Mørket første gang, til Pavens interesse/ Er Bresten Kiercke bygt af blinde Sielemæsse/ Men til Guds ære den af nye opbygge loed/ Justitz raad Lichtenberg, da den bygfeldig stoed/ Fra grund det gandske choer, med taarnet og tillige/ for loftet hvelfninger og meere, ieg Kand sige/ der sees i Kircken, er alt

nye, Gud self igien/ belønne Ham og Hans! til Sidst med Himmelen. Ita app.recor G. Bang p.t.«. (Således beder jeg G. Bang).

Bag på altertavlen er fæstnet et postamentbræt fra 1877 med gyldne versaler på sort bund: »Jesu Kristi Guds Søns Blod ... 1. Joh. 1-7«.

Altertavlen må hovedsagelig skyldes samme snedker, som o. 1750 udførte Løsning gamle kirkes altertavle og 1756 moderniserede Kornings – begge for Gerhard de Lichtenberg (s. 1744, 1792). Tavlernes nøgternhed antyder, at snedkeren ikke var i stand til at arbejde med billedskulptur.⁷³ Og det er derfor nærliggende, at de fuldplastiske fi-

gurer af evangelisterne skyldes Mathias Ulriksen Sartz i Århus (jf. prædikestol).

1854 blev tavlen 'forskonnet' og fremhævet ved maling bag den i ultramarinblåt og mørkebrunt for at skulle kontrastere bedre.³² 1877 blev stovvingerne aftaget og henlagt på tårnloftet, mens træværket blev egetræsmalet med lidt hvidt og postamentfeltet forsynet med indskrift fra 1 Kor. 11,26, frisen med citat fra Joh. 8,11. 1925 lod man storfeltets nadvermaleri udskifte med Rud Petersens (jf. fig. 37) og dele af træværket afrense. Kun de ovennævnte dele blev bevaret, mens postamentets indskrift blev bibeholdt, selv om den sluttede sig til det netop aftagne Nadvermotiv. 1940 blev tavlen grundigt istandsat og stafferet i samklang med det øvrige, samtidige inventar, og 2001-02 genindsatte man det oprindelige maleri, der da hang på korets sydvæg. En istandsættelse 2001-03 havde alene konserverende karakter.

Af en ældre (†)altertavle fra o. 1620 er topstykket, som nævnt ovenfor, genbrugt i den nuværende tavle (fig. 22). På grundlag heraf kan tavlen tilskrives snedkeren H. P. S(øn) eller H. P. S(nedker), der bl.a. kendes på sine pluskæbede,

tungerækkende løvehoveder. Hans arbejder optræder i årene 1603-26 omkring Varde, hvor han har signeret adskillige prædikestole. Og hans skæremåde kan senest identificeres på prædikestolen i Holstebro Kirke fra o. 1630 (*DK Ringkøbing* 222). Snarest har en lignende (†)altertavle eksisteret i Randbøl Kirke.

Altersølv (fig. 25) er fra o. 1850 og skyldes Hans Peter Severin Ingerslev i Vejle (virksom i byen 1835-o. 1870).⁷⁴ Kalken, 22 cm høj, har cirkulær fod og linseformet knop med tæt godroneret overside. Bægeret er svajet med en krans af spidse bladpalmetter. På fodens kant ses guldsmedens stempel og Vejles bymærke.⁷⁵ Under foden læses med prikgraving: »Vog 27 Lod«. Disken, glat og 16 cm i tværmål, savner stempel.

†*Altersølv*. 1769 oplyser Danske Atlas, at en kalk og disk af sølv var blevet 'bortrøved af de svenske' (1643-45). Et nyt sæt var bekostet 1646 af Klemen Sørensen,⁶³ måske det, der optræder i inventariet 1678 som forgyldt.³⁰

En *oblatæske* (fig. 25), der som altersølvet er leveret af Hans Peter Severin Ingerslev, er vel samtidig med dette. Den er oval, 12×8,5 cm, 3 cm høj, glat med let hvælvet låg. Under bunden ses

Fig. 25. Altersølv, o. 1835, udført af Hans Peter Severin Ingerslev i Vejle, der også har leveret oblatæske (s. 2773). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Altar plate, c. 1835, by Hans Peter Severin Ingerslev in Vejle, who also supplied the wafer box.

Fig. 26–27. 26. Alterstager, o. 1600–50 (s. 2774). 27. Dåbsfad, o. 1575, sydtysk (s. 2775). Foto Arnold Mikkelsen 2017.
– 26. *Altar candelsticks, c. 1600–50. 27. Baptismal dish, c. 1575, southern German.*

guldsmedens stempel og Vejles bymærke samt en sikkerhedsgravering. †*Alterkande*. 1678 anskaffedes en ‘vinflaske af tin til alteret’.³⁰

En nyere *sygekalk* har form af to cylindere og er mærket »Sjødahl A. Sterling Denmark«. Den bruges nu som saftevandskalk til børnene.

Alterstagerne (fig. 26), fra o. 1600–50, har profileret fod, balusterskafte og flad lyseskål med torne af jern. I fodens kant ses huller fra nu manglende ‘tæer’, der snarest har haft form af siddende løver. En *syvstage* fra 1926 står i tårnrummet.

†*Messehagler*. En ny messehagel i inventariet 1678 havde sort kors og var skænket af Susanne Gøye, Preben Brahes hustru til Engelsholm (†1683).³⁰ 1874 anskaffedes en ny,³² atter 1915.

Altersranken (jf. fig. 37) er vistnok fra 1870.³² Den buer fra et lige forstykke konkavt ud til væggene og har drejede balustre. Bemaling fra 1940 i gråtoner.

Døbefont (fig. 28), romansk af rødlig granit, 82 cm høj, tilhørende den sydvestjyske type.⁷⁶ Foden har form af en enkel søjlebase, og en vulst på platte danner overgang til en halvkugleformet kumme, tværmål 69 cm. Mundingsranden ledsages af en attisk profil med et ekstra hullet for-

Fig. 28. Døbefont, romansk af granit (s. 2774). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Romanesque font of granite.*

Fig. 29. Fontehimmel, 1742/48 (s. 2775). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Font canopy, 1742/48.*

neden. Fordybningen er harmonisk. Fadet ligger i en sjælden, cirkulær ramme af profileret træ fra 1742/48. Gråmarmoreret. I korbuens nordside, hvor den også stod 1912 (jf. fig. 15).

Dåbsfadet (fig. 27) er fra o. 1575, sydtysk med Bebudelsen som medaljon i bunden. Herom svage rester af et minuskelbånd, mens fanen har frise med hjort og hund mellem små stemplede borter. En nyere *dåbskande* af messing har trekloverkors på korpus.

En *fontehimmel* (fig. 29) fra 1742/48 er af fyrretræ, firsidet med knækkede hjørner og glat frise. Hænge- og topstykker er udsavede i gennembrudt form som altertavlens vinger, og de sidste har i midten højoval, glatte medaljoner (måske til malede våbener). Overbaldakinens ribber har kølbueform og ender i facetteret knop, og loftet er glat med en strålekrans i midten. Original bemaling i grå marmorering og blå. I frisen læses

med gylden skriveskrift på sort bund: »Marc: 16 v.16. Hvo som troer og bliver døbt ...«. Stafferingen har aldrig været overmalet og står siden 1940 med enkelte suppleringer.

Et *korbuekrucifiks* (fig. 30), fra o. 1520, er stærkt mærket af gylden overstrygning og har nyere, smalt kors. Figuren, 115 cm høj, hænger udspændt med hovedet let sænket imod højre og overlagte fødder. Det bærer en flettet tornekrone, ansigtet er lidende i døden, og det lange hår bølger ned over skulder og nakke. Hænderne er krummet om naglerne, brystkassen har gabende sidevunde, og det skråt opbundne lændeklæde flager i en snip ved højre hofte.

Figuren fremtræder nærmest som en kopi af den tyske billedhugger Veit Stoss' krucifiksfigur i Germanisches Nationalmuseum i Nürnberg. Herhjemme repræsenteres typen især af Claus Bergs værksted i Odense.⁷⁷ Detaljer såsom fødder og

Fig. 30. Korbuekrucifiks, o. 1520 (s. 2775). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Chancel arch crucifix, c. 1520.*

hænder antyder, at noget kan være forskåret i ny tid, eller at figuren som helhed kunne være udført som en nyere pastiche på Veit Stoss. Vurderingen vanskeliggøres af den heldækkende forgyldning, der er ældre end 1940 og snarest fra 1925.

Prædikestol (fig. 31-34), formentlig 1742, tilskrevet Mathias Ulriksen Sartz i Århus,⁷⁸ malerier og staffering er signeret af Niels Tanum 1748. Kurven er firsidet, stærkt udladende med flade arkadefelter, der kantes på hjørnerne af volutter med

Fig. 31. Prædikestol, 1742/48, malerier og stafferingen signeret af Niels Tanum (s. 2775, jf. fig. 34).
Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Pulpit, 1742/48, paintings and ornamentation signed by Niels Tanum.

Fig. 32. Melkizedek, udsnit af prædikestol (s. 2778). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Melchizedek, detail of pulpit.*

akantusmontant og hviler imod en meget kraftig fodprofil. I felterne ses tre figurer siddende i lange gevandter med svungne kapper. Fra opgangen vises: 1) Moses, med »horn« i panden, lidt ubekvent siddende, idet han fremviser Lovens Tavler og Kobberslangen på sit kors. 2) Kristus, kronet og frontal, løftende højre hånd velsignende, mens han i den venstre holder korsæblet. 3) (Fig. 32) Melkizedek, også kronet og svingende et røgelses-

kar, hvorfra der opstiger udskåret røg (!). Foroven afslutter en smal frise under en kraftig profilgesims og forneden en solid, karnisformet underbaldakin, der hviler på en retkantet bærestolpe fra 1940.

Opgangen, med to fag, svarer i sin opbygning til kurvens, bortset fra at arkaderne er skråstillede og savner figurer. *Himlen* (jf. fig. 16) er formet som dåbshimlen. Den har smal frise og en kraftig gesims, der bærer lyreformede topstykker med

Fig. 33. Apostelmaleri 1748, udsnit af prædikestol (s. 2779). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Apostle painting, 1748, detail of pulpit.*

vekselvis aks og akantus. De svungne overribber ender i et vasespir, og loftet har ribber, der stråler ud fra en midtroset, som har haft en nedhængende $\dagger$ helligåndsdue.

Opgangens to felter rummer *malerier* i brunt og hvidt af siddende apostle. I øst ses Peter med nøglen, i vest en uidentificeret (fig. 33), som holder en fjerpen i højre hånd og en beskreven tavle

Fig. 34. Malet årstal 1742 på prædikestolen samt signaturer ved Niels Tanum 1748 og Ude Pedersen Fredsted 1877 (s. 2780). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Painted date 1742 on the pulpit and signatures of Niels Tanum, 1748, and Ude Pedersen Fredsted, 1877.

imod venstre arm. Malerierne må som stafferingen (jf. ndf.) skyldes Jens Tanum.

Træværkets staffering er siden 1940 original med nogen retouche. Grundfarven er en brun, der også optræder som marmorering, endvidere grå og grøn marmorering, blå, hvidgult og guld samt indskrift i kurvens frise med gylden skrift på sort bund: »Ezech. 33 v. 7. Du meniskens søn, jeg haver satt/ dig til én/ Vægter for Israels Hus ...«. I forlængelse af indskriften er bemalningen signeret med lille, hvid skrift (fig. 34): »Pinxit Niels Tanum 1748«. Delvist herover læses med gult »1742«, og herunder »Ude Pedersen Fredsted Opmalet 1877«. Da »1742« er angivet skævt for og i anden farve end Tanums indskrift, er det muligt, at det angiver året for stolens udførelse (jf. altertavle).

Der findes tilsyneladende ingen andre prædikestole bevaret fra Mathias Ulriksen Sartz' hånd,

men et godt sidestykke er Horsensmesteren Christian Jürgen Hansen Schous i Nørup Kirke fra 1732–37.

Fig. 35. Våben for kirkeejeren Gerhard Hansen de Lichtenberg, overført fra (†)stoleværk, 1742/48, til det nuværende, der er opsat 1940 (s. 3781). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Arms of the church owner Gerhard Hansen de Lichtenberg, transferred from (†)pews, 1742/48, to the present ones, set up in 1940.

Fig. 36. Præstestol 1742/48 (s. 2782, jf. fig. 37). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Priest's chair, 1742/48.*

Endnu 1940 stod opgangens malerier fremme, lige som prædikestolen generelt ikke var malet før Ude Pedersens arbejde 1877. Det bestod væsentligst i en opmaling af 1748-stafferingen og afløstes o. 1900 af egetræsfarve med lidt hvidt og sort. Endelig med restaureringen 1940 blev træets oprindelige farver (og indskriften) fremdraget og let suppleret (ca. 10 %).

Stolestaderne er fra 1940, idet dog gavlene har indfældet udskårne våbener for Gerhard de Lichtenberg, stammende fra et ældre (†)stolesæt fra 1742 (fig. 35, jf. ndf.). Gavlene i øvrigt er udført efter tegning af Einar V. Jensen 1939. De er glatte med udtrækssæder og våbenerne indsat under en rundbuget afslutning. De to øverste gavle i hver side har våbenerne påsat som topstykker og er

Fig. 37. Korets indre set imod øst 1912. Foto Hugo Matthiessen. – *Interior of chancel looking east, 1912.*

dermed udmærkede som en art herskabsstole. Bemaling fra 2001-03 i lilla med lidt guld. Våbenerne er hvide, idet de nævnte, forreste gavle dog står i samme heraldiske farver (fra 1940) som på altertavlen. Stadernes bemaling fra 1940 var afstemt det øvrige inventar. Ved den undersøgelse 2002 er konstateret middelalderlige murede tvægbænke i skibet (jf. fig. 6).²⁰

(†) *Stolestader*. De stader, hvortil de ovennævnte våbener på de nuværende stader (fig. 35) har hørt, var fra 1742/48 og tilhørte altså Gerhard de Lichtenbergs nyindretning. Der har været tale om et fuldstændigt stolesæt i stil med Nørup Kirkes bevarede fra 1732-37. Våbenerne har utvivlsomt kronet gavlene, som de også kom til det, da man 1900 overførte dem til nye gavle, der var udført i enkel skønvirkestil (jf. fig. 15). 1868 opsatte man

en *†knagerække* (vel over mandsstolene) 'i stedet for de mange søm'.³²

Præste- og degnestole (fig. 36, jf. fig. 37), 1742/48, formet som loger med to vægge i korets østre hjørner (præstens i nord), 174×107 cm, 202 cm høje og udført i fyrretræ. I stolenes hjørner flankerer enkle pilastre 2×2 felter, de nedre glatte, de øvre med gennembrudt, udsavet løvværk (kun gammelt i nord). Den gennemløbende frise afsluttes af en kraftig profilgesims. Oprindeligt, men noget opmalet staffering i blågråt, grå marmoreret, hvidt og lidt guld, der er fremdraget 1940. I friserne indskrifter med gul skriveskrift på sort

Fig. 38. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Interior looking west.*

Fig. 39. Klokke, 1597, støbt af Mattias Benninck i Lÿbeck (s. 2785). Foto Arnold Mikkelson 2017. – *Bell, 1597, cast by Mattias Benninck in Lübeck.*

bund. På præstestolen læses: »1 Joh: 1 v.9. Der som vi bekiende vore Sÿnder ...«, på degnestolen: »Eph: 5 v.19. Bliver fulde i Aanden og taler hver andre til ...«. Stolene har haft de samme stafferinger som det øvrige inventar.

De under stolestader nævnte *herskabsstole* er først etableret 1940 og er derfor en rekonstruktion.

Et *pulpitur* i skibets vestende (jf. fig. 38) er fra 1742/48. Det har konvekst fremskudte sider og otte fyldinger, de to midterste under orglet. Pul-

pituret har adgang via en trappe i nord og bemaling fra 1940, afstemt det øvrige historiske inventar. 1854 blev en ældre $\dagger$ trappe og dets to døre reparerede, og året efter skulle pulpituret males.³²

El-orgel, leveret 2011 af Skandinavisk Orgelforum, Vejle. På vestpulpituret. Facaden fra $\dagger$ orgel er bevaret i enkel klassicistisk stil, tredelt med et forhøjet midtparti, der krones af en trekantgavl med kors.

$\dagger$ Orgel, 1892,⁷⁹ bygget af Frederik Nielsen, Aarhus med 4 stemmer. Ombygget 1964 af Th. Frobenius & Co.⁸⁰ Disposition 1964: Bordun 8', Principal 4', Gedakt 4', Oktav 2'.⁸¹

Salmenummertavler, 2001-03, med afsluttende profil og hvide hængecifre på sortmalet bund.

1851 var et gammelt $\dagger$ maleri af Jesus for Pilatus sat op i kirken af menigheden. I den anledning udbad Kultusministeriet Gottlieb Bindesbølls mening om fremstillingen, der nylig var blevet opfrisket. Såvel bispem som præsten ønskede maleriet flyttet ned 'under tårnet' på grund af dets ringe kunstværdi. Frelserens skikkelse var 'så slet udført, at man kan harmes derover', og flere af de øvrige skikkelser, som var behængt med 'ovale tavler lig store skjolde, hvorpå deres votum var tegnet', var meget latterlige. Imidlertid ejede menigheden selv kirken og satte stor pris på maleriet, hvorfor bispem var betænkelig ved egenhændigt at fjerne det. Bindesbøll istemte og anbefalede, at billedet blev ophængt 'et ubemærket sted' og at man anskaffede et bedre i stedet for 'det forargelige'.⁸²

Lysekroner. 1) O. 1900, i barokform, opbevares i tårnets mellemetage. 2-3) To ens i renæssancestil, ophængt i skibet, den østre med kursivskrift på hængekuglen: »Kvindeforeningen 1924«. 4-5) To ens, 2001-03, i paraplyform. I koret.

Klokke (fig. 39), 1597, støbt af Mattias Benninck i Lübeck og forsynet med navne på præsten, en vejleborger og kirkeværgerne, tværmål 98 cm. Klokken har profilering om slagringen og om halsen to vegetative bueborter kantende et bånd med reliefversalerne: »Knud Matsen Borger y Wel (Vejle) lod denne klokke stobe til Bresten kirke sogen. prest M. Nils Wilmsen (Villumsen), Ies Persen, Nils Iespersen kirkevere. Stobet aff Mattias Benning vdi Lybeck anno 1597«. På hankene langskæggede hoveder (fig. 40). Støbe-

ren kendes fra en del andre danske klokker såsom Hunseby 1571 (*DK Maribo* 1918) og Gesten 1582 (*DK Ribe* 2536).⁸³ Den sidste har tilsvarende hoveder, flere relieffer og nogenlunde samme indskrift, dog på latin. Ved klokkeskatten 1528-29 afleverede kirken en $\dagger$ klokke på 1½ skippund og 8 lispund (jf. s. 1018).⁸⁴ *Klokkestol*. Klokken er ophængt i en nyere slyngebom.

Fig. 40. Klokke, 1597, støbt af Mattias Benninck i Lübeck (s. 2785). Mandshoved på hank. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Bell, 1597, cast by Mattias Benninck in Lübeck. Male head on handle.

Fig. 41. Gravsten over ukendte, o. 1600 (s. 2786). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Tombstones of unknown deceased, c. 1600.*

GRAVMINDER

Gravsten. 1) (Fig. 41), o. 1600, over ukendte. Grå kalksten, 172×114 cm, med stort ophøjet skriftfelt, der har spor efter indhugget versalskrift og to bomærkeskjolde forneden. Feltet krones af et kranium med timeglas og giver forneden plads for to af fire hjørnemedaljoner med evangelisternes slidte symbolvæsener. Fra venstre ses foroven Mattæus og Markus, forneden Lukas og en stolt Johannesørn med udslåede vinger. I gulvet i skibets vestende, før 2001 imod tårnets sydmur.

2) (Fig. 42), o. 1675, over ukendte. Rødlig kalksten, 210×117 cm, med to bruskindfattede, sammenhængende skriftfelter, der har rester af reliefversaler. De flankeres af stående figurer, visende Lukas (tv.) og Johannes, og krones af en stor fremstilling af Opstandelsen. I stenens øvre hjør-

ner ses Mattæus og Markus, bruskværk fylder ud, og i de nedre hjørner sidder henslængte genier, som holder udslidte bomærkeskjolde mellem sig. Genierne sætter timeglas (tv.) og kranium imod knæene, og over dem danner bruskværket groteske masker. I gulvet i skibets vestende, før 2001 imod tårnets nordmur.

3) (Fig. 43), o. 1775–1800, over ... Severin Steenstrup og hans hustru Charlotte Sophie Reesen ... Grå kalksten, 177×118 cm, tilskrevet Jens Hiernøe i Horsens. Det store, ophøjede skriftfelt har rester af en lang, indhugget indskrift med kursiv, hvoraf hovedsageligt navnene er læsbare. Feltet kantes af båndophæng og krones af

Fig. 42. Gravsten over ukendte, o. 1675 (s. 2786). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Tombstones of unknown deceased, c. 1675.*

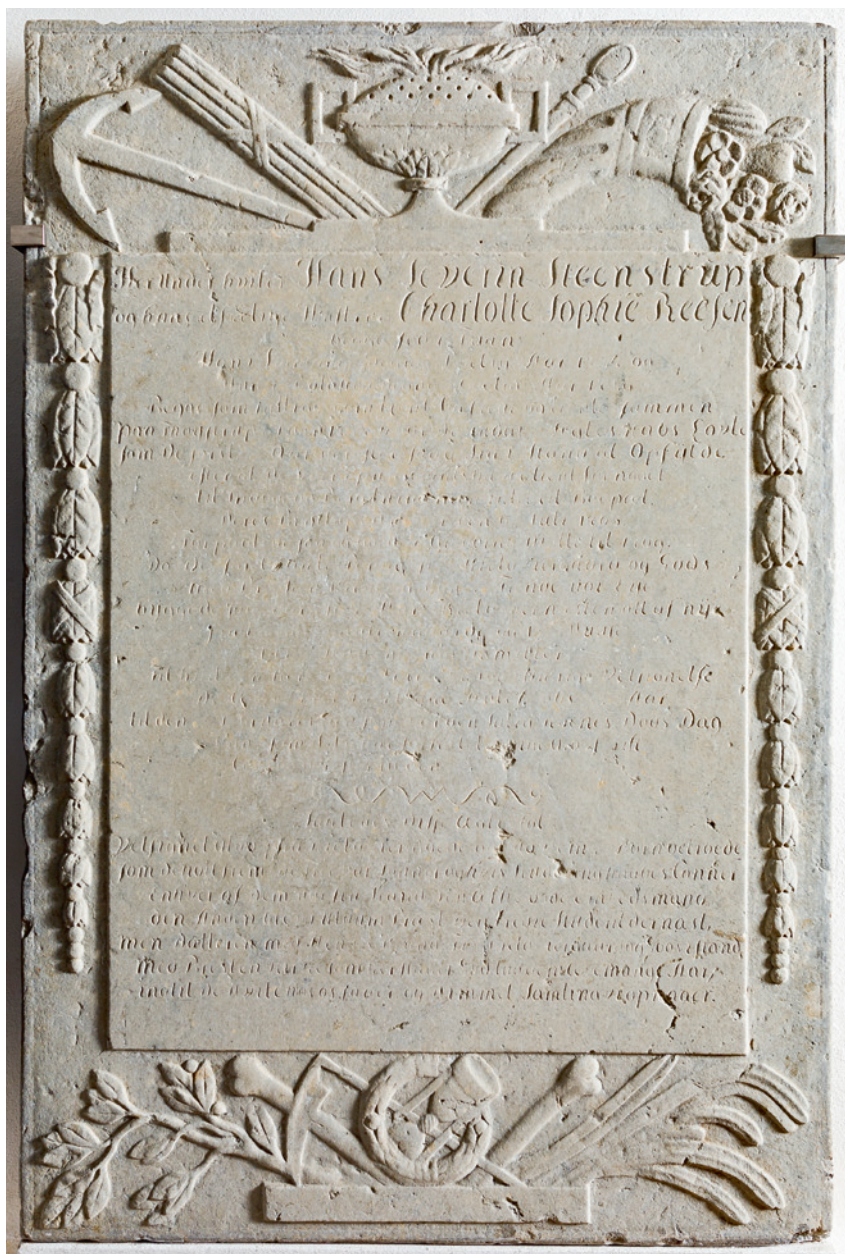

Fig. 43. Gravsten, o. 1775-1800, over Severin Steenstrup og hans hustru Charlotte Sophie Reesen. Tilskrevet Jens Hiernøe i Horsens (s. 2786). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Tombstone, c. 1775-1800, of Severin Steenstrup and his wife Charlotte Sophie Reesen. Attributed to Jens Hiernøe in Horsens.

en olielampe, fra hvis fod der udgår fascies, anker, plejl(?) og overflødigshorn. Forneden afslutter en krans med timeglas og udgående knogler, le, palme- samt olivengrene. Rejst imod skibets vestmur, før 2001 imod kapellets vestmur.

Jordfæstegrave. Ved udgravninger i skibets gulv 2002 konstateredes en række begravelser, der ikke blev undersøgt nærmere (fig. 6).¹²

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1817, over Christine de Halling født Lindenpalm på T...⁸⁵ Liggsten,

Fig. 44. Kirkegårdsmonument nr. 6, o. 1860, for Klaus Klausens familiegravsted (s. 2788). Foto Arnold Mikelsen 2018. – *Churchyard monument no. 6, c. 1860, for Klaus Klausen's family plot.*

rektangulær, 91×61 cm af grå kalksten, med næsten ulæselig skriveskrift. Østligt på kirkegården.

2) O. 1825, over Thomas Godt, ★1770 i Rinkeris, †... [1825], proprietær til Kjeldkær, og hustru Synneth Hansen. Rektangulær liggesten, 202×128 cm, af grå sandsten, med delvist ulæselig skriveskrift. Østligt på kirkegården.

3) O. 1840, over proprietær Christian Thomsen Godt, ★1804 på Wrandruphougaard, †1840 på Kjeldkær. Gravvers afsluttende med »Velsignet være dit Minde!«. Rektangulær liggesten, 146×70 cm, af grå sandsten med skriveskrift og fire rosetter i hjørnerne. Østligt på kirkegården.

4) O. 1850, over Christen Christoffersen, ★1792 i Bredstenlund, †1850 i Bredstengaaarde. Han indlod sig 1823 i et ægteskab, der varede næppe

fem år, med Mette Marie Poulsdatter, uden livsfrugt. 1833 ægtede han Tove Marie Nielsdatter, med hvem han fik tre døtre. Gravvers. Gravplade af rødlig kalksten, 67×44 cm, med sortoptrukket skriveskrift. Østligt på kirkegården, ud for koret.

5) O. 1856, over Steffen Sørensen, ★1840 i Kjerbølling, †1856 sammesteds. Grå cementstele med gavlformet top, ege- og vedbenddækket samt kronende kors af hvidt marmor, 160 cm høj. Indfældet skrifttavle af samme materiale med sortoptrukket skriveskrift. Et gravvers, der indledes med »Saa er o Søn! dit Timeglas udrundet,/ Dig se vi ei i denne Verden meer;«. På bagsiden en længere mindeindskrift med sort antikvaskrift. Den nævner 'de mange huslige glæder; vi med hinanden her i livet nød'. Sydøstligt på kirkegården.

6) (Fig. 44), o. 1860, med indskriften »Klaus Klausen Familie Gravsted.« Kors af smedejern, 152 cm højt, med volutter omkring en oval tavle, hvori er indsat en hvid skriftplade af marmor, der har indskrift med sortoptrukket fraktur. Tavlen

Fig. 45. Kirkegårdsmonument nr. 9, o. 1869, over sognepræst Andreas Teilman (s. 2789). Foto Arnold Mikelsen 2018. – *Churchyard monument no. 9, c. 1869, to the pastor Andreas Teilman.*

står på en stander med omgivende spiralbøjler, og over den ses en kronende vase med anker og hjerte. Korset tilhører en nu sjældent bevaret type, der bl.a. er repræsenteret på kirkegårdene i Vester (s. 2551) og Glud (s. 1520). Nordvestligt på kirkegården.

7) O. 1864, over gårdmand Christen Nielsen, *1833 i Balle, †1864, og hustru Mette Marie Nielsen, *1835 i Bredstengaarde, †1863 i Bredstengaarde, gift 1857. Grotteagtig, rektangulær sandsten, 89 cm høj, dækket af vedbend på nopret baggrund omkransende en indfældet hvid marmorplade, nu løs, med sort antikvaskrift og hele to kronende kors af hvid marmor. På bagsiden ses egeløv. Østligt på kirkegården, ud for koret.

8) O. 1866, over hedengangne kone Ane Dorthe Nielsdatter, *1812 i Ressgaard, †1866 i Kjærbölling. Hun indgik 1830 ægteskab med Søren Larsen og blev moder til tre sønner og en datter, hvoraf en søn og datteren efterlever. Gravvers. Som nr. 5) dog med antikvaskrift, 166 cm høj. På bagsiden længere mindeindskrift. Sydøstligt på kirkegården.

9) (Fig. 45), o. 1869, over sognepræst for Bredsten og Skibet menigheder Andreas Teilmann, *1812, †1869. Henvisning til Joh. 14, 2, 3. Egeløvsdækket sandstensgrotte, 83 cm høj, med indskrifttavle af hvidt marmor med sortoptrukket versalskrift, nu manglende kronende marmorkors. Nordvestligt på kirkegården.

10) O. 1870, over Hans Heinrich Wolgehagen, *1810 i Aabenraa, †1870 på Kjeldkær. Liggesten af grå cement, 158×83 cm, med en oval marmorplade med skriveskrift og fire rosetter af samme materiale i hjørnerne. Østligt på kirkegården.

11) O. 1877, over Sophie Hedevig Møller, *1801 på Glorup på Fyn, †1870 på Ballegaard, og Peder Kristensen, *1790 i Ølgod Sogn i Ribe Amt, †1877 på Ballegaard. Grå cementcippus, 118 cm høj, med indfældet, oval skriftplade med sort optrukket frakturskrift (nyhugget 2003), øverst et håndtryk mellem to blomsterrosetter. Stenen afsluttes foroven af akroterier, der kanter en lille høj med hvidt marmorkors (fra 2003). Nordøstligt på kirkegården.

12) O. 1880, over Phillip Valther, *1812 i Dal-dover, †1880 på Balle Mark, og hustru Ellen Ma-

Fig. 46. Kirkegårdsmonument nr. 14, o. 1884, over Ole Sørensen og Benidine Petersen (s. 2790). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Churchyard monument no. 14, c. 1884, to Ole Sørensen and Benidine Petersen.*

ria Johansdatter, *1819 i Amitsbol, †1879 på Balle Mark. Nordvestligt på kirkegården. Egeløvsdækket sandstensgrotte, 79 cm høj, med indskrifttavle af hvidt marmor, antikvaskrift samt medaljon med Thorvaldsens 'Dagen', nu uden kronende marmorkors. Nordvestligt på kirkegården.

13) O. 1884, over gårdejer Søren Larsen, *1804 i Kjærbölling, †1884 sammesteds. Sandstensgrotte, egeløvsdekoreret og kronende kors af hvidt marmor, 120 cm høj. Indfældet tavle af samme materiale med sort antikvaskrift samt tilsvarende medaljon med Thorvaldsens 'Natten'. Henvisning til Ps. 118, 12. Sydøstligt på kirkegården.

Fig. 47. Kirkegårdsmonument nr. 16, o. 1942, over træskomand Jens Pedersen og Siliane Pedersen (s. 2790). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Churchyard monument no. 16, c. 1942, to the clog maker Jens Pedersen and Siliane Pedersen.*

14) (Fig. 46), o. 1884, over Ole Sørensen, *1809, †1884, og Benidine Petersen, *1823, †1876. Cementstele, 112 cm høj, med to indskrifttavler af hvidt marmor, en øvre giver navnene i antikvaskrift, en nedre rummer ordet »FRED«. Monumentet kantes af faskes og krones af et hvidt marmorkors. Nordvestligt på kirkegården.

15) O. 1889, over Tove Marie Nielsdatter, *1805 i Vesterby, †1889 i Brestengaarde. Stele af hvidt marmor, 65 cm høj, med sort antikvaskrift og kransende egeløv med udstikkende grenender, toppen afrundet med et kors, som usædvanligt er nedfældet til tværstaven. Østligt på kirkegården, ud for koret.

16) (Fig. 47), o. 1942, over træskomand Jens Pedersen, *1853, †1930, og Siliane Pedersen, *1859, †1942. Rødlig granitstele, 79 cm høj, med navnene i antikvaskrift og et geometrisk indrammet kors øverst. En volutafslutning har båret et kronende kors. Nordvestligt på kirkegården.

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over trykte og utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Bredsten Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Vejle Amt i almindelighed se også s. 56–62. Henvisninger til *Danmarks Kirker*, Kbh. 1933–, er angivet som *DK*, efterfulgt af betegnelsen for det pågældende amt; referencer indenfor Vejle Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. *Bredsten Lokalkirke.* – Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv. Bredsten Kirke. – Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg (LAVib). *Bjerre Hrd.s provsti.* Synsprotokol for kirker og præstegårde 1803–1818 (C 35 A). – LAVib. *Bygningsinspektoratet Århus.* Forskellige kirker 1850–1905. – LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s* østre provsti. Synsprotokol 1941–1971 (C 38 C.2). – LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrd.s* provsti. Synsprotokol 1854–1890 (C 38.3). – LAVib. *Ribe bispearkiv.* Uregistreret korrespondance ang. Tørrild Hrd. 1780–1812 (C 4.73). – LAVib. *Ribe bispearkiv.* Kirke- og præstegårdssyn 1807–10 (C 4.708). – LAVib. *Ribe bispearkiv.* Kirke-

og præstegårdssyn 1826–32 (C 4.711). – LAVib. *Ribe Bispearkiv.* Årlige indberetninger 1805–06 (C 4.759). – LAVib. *Ribe Bispearkiv.* Årlige indberetninger 1815–19 (C 4.764). – LAVib. *Ribe bispearkiv.* Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676–1686 (C 4.1388). – Landsarkivet for Sønderjylland, Åbenrå (LAÅb). *Haderslev Stift.* Embedsakter for Nørvang-Tørrild Hrd.s provsti 1927–1971 (E A1 153). – *Arkitekt Kuno Mielbys arkiv.* Bredsten Kirke. – Rigsarkivet (RA). *Danske Kancelli.* Efterretninger om ejere af kirker og kirketiender 1726–97 (A 29). – RA. *Reg. 108a, nr. 21. Rgsk. Ældre end 1559.* Fortegnelse over indkrævede klokker. – RA *Universitetets arkiv.* Acta Consistorii 1685–93 no 12, fol. 132a/18.2. – *Vejle Museerne.* VKH 7821.

NM. *Håndskrifter.* Fr. Uldall, Om de danske Landsbykirker VI, 13–16 (1890). – *Indberetninger.* Hugo Matthiesen 1912 (alterdug), O. Hohlebroe 1924 (præstegården), Einar V. Jensen 1939 (inventar), Georg N. Kristiansen 1940 (inventar), Susanne Trudsø & Kirksten Trampedach 2000, (gravsten), Hans Chr. Frederiksen 2002–03 (indskrifter i tårnets sydvindue), Birgit Als Hansen 2005 (arkæologiske undersøgelser), Karin Vestergaard og Merethe B. Didriksen 2006 (alterdug), Niels Jørgen Poulsen

2008 (fundamentobservationer), Hans Mikkelsen 2010 (arkæologiske undersøgelser), Birgitte Wendelbo Arentoft, NNU rapport nr. 22, 2011 (dendrokronologiske undersøgelser), Birgitte Larsen og Robert Larsen 2013 (inventar), Jette Lund Nielsen 2015 (belægningsprojekt, kirkegården), Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapport nr. 26, 2018 (dendrokronologiske undersøgelser).

Tegninger og opmålinger. NM. Gavlfacader med mere ved Ebbe Norn, Horsens 1955; plan og opstalter over tårnets sprængværk ved Gunnar Søgaard & Erling Hansen, Vejle 1977; tårnfacader mod vest og syd ved Kuno og Einar Mielby, Skibet 1988; facader, planer, snit og detalje af tagværker over skibe og kor ved Kuno og Einar Mielby, Skibet 1991; grundplan, gulvplan, snit i kor og skib med mere ved Kuno Mielby, Skibet 2001; udgravningsplan ved Morten Aaman Sørensen & Birgit Als Hansen, NM 2002; 12 Profiler af murfod og fundament ved Kuno Mielby, Skibet 2006; planer, snit og terrænprofiler af kirkegården ved Kuno Mielby, Skibet 2008; udgravningsplan ved Hans Mikkelsen, NM 2010.

Litteratur. J. Heltoft, »Af Bredsten sogns Historie«, *Vejle Amts Årbog* 1930, 208–13. Annette Hoff, *Gehrdt de Lichtenberg*, Horsens 2007. N. J. Israelsen, *Nicolaus Hinrich Rieman, bygmester i Jylland*, 1965.

Historisk indledning og bygningsbeskrivelse ved Jakob Kieffer-Olsen, kalkmalerier og inventar ved Ebbe Nyborg og Kristian Lumholdt (orgler). Gravminder ved Jakob Kieffer-Olsen og Ebbe Nyborg (gravsten). Heraldisk konsulent Allan Tønnesen. Engelsk oversættelse ved James Manley, oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet juli 2018.

¹ *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938 ff., 2 XII nr. 63, 4 III nr. 263.

² *Diplomatarium Danicum*, Kbh. 1938 ff., 4 V nr. 209. I en præsteindberetning fra begyndelsen af 1800-tallet siges, at et af kirkens gamle navne har været Skt. Nikolaj, som den nok har heddet i katolsk tid. *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807, Vest- og Sydjylland*, Højbjerg 1995, 60.

³ *Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Riges Breve fra Middelalderen*, Kbh. 1894–1939, 2, nr. 1178.

⁴ *Acta Pontificum Danica. Pavelige Aktestykker vedrørende Danmark 1316–1536*, Kbh. 1904–43, IV nr. 2871. Paven gav dette år Jelling Sysselprovsti med dets anneks, Bredsten Sognekirke, til Ribekanikken Hennekee Saxesen; det var blevet ledigt ved Peder Friis' død.

⁵ RA. 233. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614–1620 (B 184d).

⁶ Victor Hermansen, »Ribe Domkapitel«, *Ribe Bispe-sæde 948–1948*, Kbh. 1948, 91.

⁷ Hans de Hofman, *Samlinger af publique og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve*, Kbh. 1755–65, IV, 131.

⁸ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Uregistreret korrespondance ang. Tørrild Hrd. 1780–1812 (C 4.73). RA. *Danske Kancelli*. Efterretninger om ejere af kirker og kirketi-ender 1726–97 (A 29). LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1805–06 (C 4.759). LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1807–10 (C 4.708). LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1815–19 (C 4.764).

⁹ Således omtalt 1936 ifølge *Det Kgl. Bygningsinspektora- rts arkiv* Bredsten Kirke.

¹⁰ LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. østre provsti*. Synsproto- kol 1941–1971 (C 38 C.2).

Fig. 48. Kvadre fra Søsokov (s. 2755). Foto Mikael Manøe Bjerregaard, Vejle Museum, 2010. – *Ashlars from Søsokov*.

¹¹ Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551ff, Kbh. 1885ff, 5. januar 1635. *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden*, 1535–1765, Kbh. 1892–1955, I, 487–88. 1579 mageskiftede Albert Friis på Haraldskær sig til kronens herlighed af to gårde, der svarede landgilde til kirken. Den ene lokaliseredes til Tørrild Herred, Bredsten Sogn, Kærbølling og den anden til Jelling Syssel, Ravballe by (ukendt). Det fremgår ikke hvilken eller hvilke kirker, der modtog landgilden. *Kronens Skøder*, I, 202.

¹² NM. Indb. ved Birgit Als Hansen 2005.

¹³ NM. *Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling*, FP 6670.

¹⁴ *Præsteindberetninger til Ole Worm*, Kbh. 170–74, I, 194. I en lidt yngre version fortælles, at man i lang tid arbejdede på den første kirke, men hvad der blev bygget om dagen blev revet ned om natten. To tyre blev spændt for en vogn eller maskine, og hvor de standsede blev kirken bygget. *Hans de Hofman* (jf. note 7), IV, 221–22.

¹⁵ *Danske præsters indberetninger 1807* (jf. note 2), 60.

¹⁶ J. M. Thiele, *Danmarks Folkesagn*, Kbh. 1818–23, I, 241–42.

¹⁷ *Heltoft 1930*, 211.

¹⁸ *Hans de Hofman* (jf. note 7), I, 221–22. Han havde selv i sin ungdom 'nogle snese gange set stenene ligge i deres gode orden' og hørt alle fortælle historien, og han havde nu (1754) talt med folk, der berettede, at disse rudera stadig lå urørte, og at enhver i sognet og nabolaget vidste, at det forholdt sig som nævnt. Hans de Hofman blev 1713 født på Skerrildgaard, Nebsager Sogn, Bjerre Herred, som han overtog 1743. Han virkede som historiker, og udover ovennævnte værk afsluttede han også udgivelsen af Erich Pontoppidan og Hans de Hoffman, *Den danske Atlas*, Kbh. 1763–81. Han er begravet i Nebsager Kirke, se s. 1118–19.

¹⁹ *Vejle.Museerne*. VKH 7821.

²⁰ *Heltoft 1930*, 210.

²¹ Afstanden mellem Bønhøjgaard med Kirkebakke og den ovenfor nævnte lokalisering af Risom Banke er knap 1,5 km.

²² Henrik Pedersen, *De danske Landbrug*, Kbh. 1928, 130.

²³ J. P. Trap, *Statistisk topografisk beskrivelse af Kongeriget Danmark*, Kbh. 1858–1972, 5, VIII, 1092. <https://www.statistikbanken.dk/statbank5a/default.asp?w=1920>.

²⁴ Jakob Kieffer-Olsen, *Jelling og rigets administrative inddelinger*, under udgivelse i forbindelse med Nationalmuseets Jelling-projekt.

²⁵ *Heltoft 1930*, 213.

²⁶ LAÅb. *Haderslev Stift*. Embedsakter for Nørvang-Tørrild Hrds. provsti 1927–1971 (E A1 153).

²⁷ LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854–1890 (C 38.3). NM. Korrespondance.

²⁸ Ved en omsætning af digerne 1995 bevarede beton-diget mod syd af hensyn til den der voksende, fredede bregne, murrude. NM. Korrespondance.

²⁹ NM. Korrespondance.

³⁰ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling sysselprovstis kirker 1676–1686 (C 4.1388).

³¹ LAVib. *Ribe Bispearkiv*. Årlige indberetninger 1815–19 (C 4.764). LAVib. *Bjerre Hrd.s provsti*. Synsprotokol for kirker og præstegårde 1803–1818 (C 35 A).

³² LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854–1890 (C 38.3).

³³ *Bredsten Lokalarkiv*.

³⁴ NM. Korrespondance. *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Bredsten Kirke.

³⁵ Således efter Siegfred Svane, *Danske Helligkilder og Lægedomskilder*, Kbh. 1984, 245. Trap (jf. note 23), 5, VIII, 1096 omtaler Stødbækkilden og Sølvkilden som to helligkilder, mens August F. Schmidt, *Danmarks Hel-*

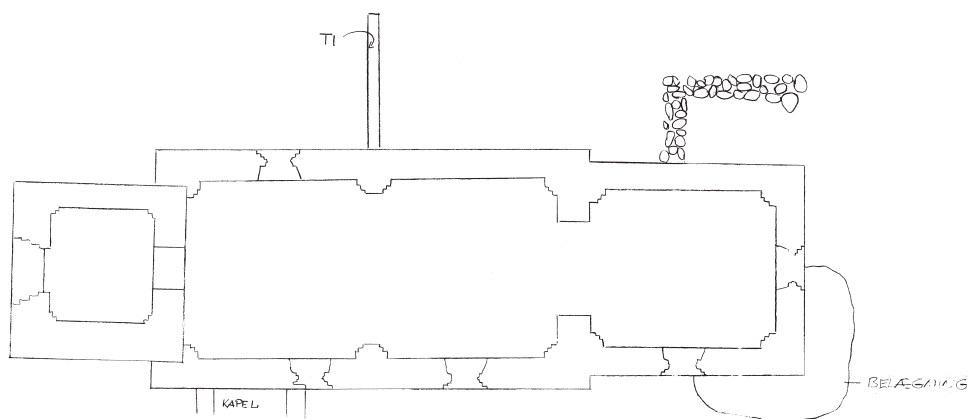

Fig. 49. Udgravningsplan fra undersøgelse af fundament nord for koret. 1:300. Målt og tegnet af Hans Mikkelsen 2008. – Excavation plan from the investigation of the foundations north of the chancel.

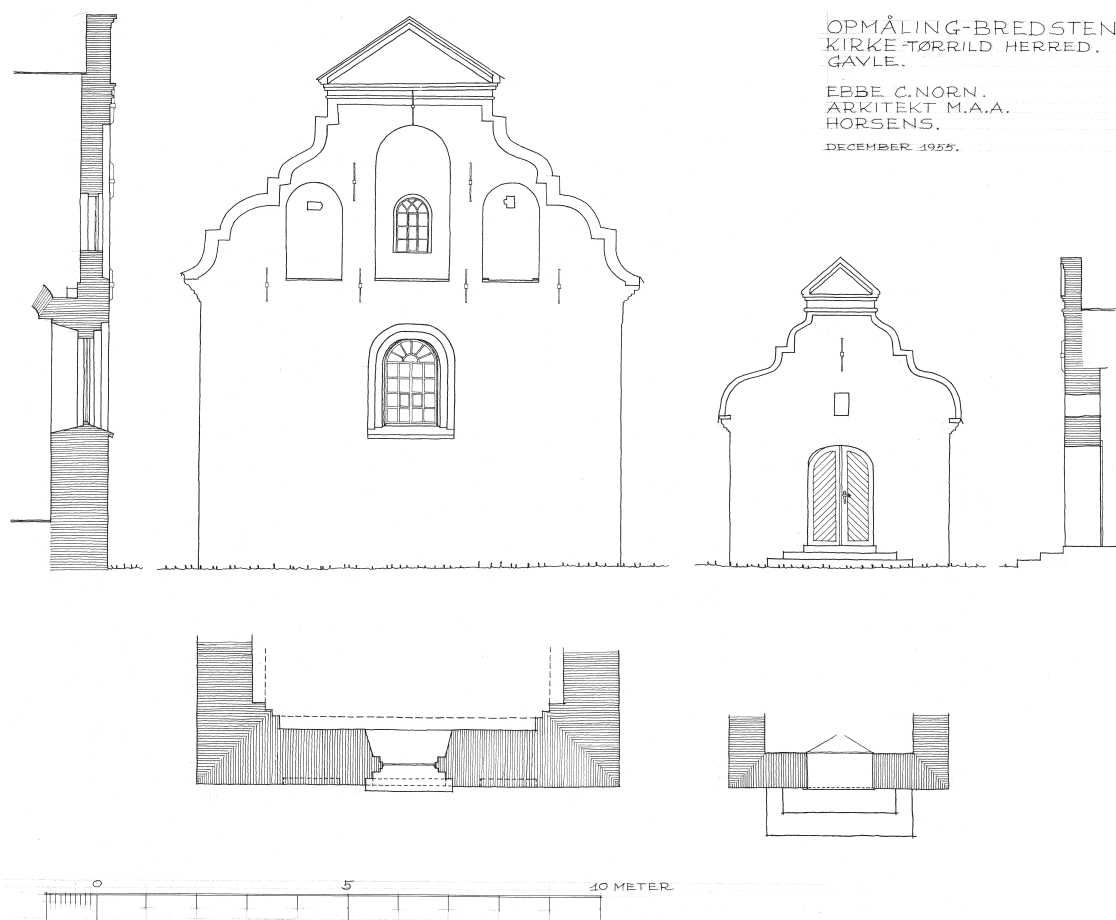

Fig. 50. Opstalter, planer og snit af korets og våbenhusets gavle (s. 2762). 1:150. Målt og tegnet af Ebbe C. Norn 1955. – Elevations, plans and sections of chancel and porch gables.

ligkilder, Kbh. 1926, 150 mener, at der har været tre kilder, hvoraf han omtaler Sundhedskilden som en helligkilde i modsætning til Stødbækkilden og Sølvkilden.

³⁶ Ved ændring af terræn 2008-10 sås ingen spor fra yderligere tilbygninger.

³⁷ I en profil fra en varmekælder sås en trugformet og sandsynligvis øst-vest-vendt nedgravning, hvis bund lå ca. 70 cm under gulvets overflade. Der sås ingen knogler, ej heller noget byggeaffald. Nedgravningen tolkedes som en grav. NM. Indb. ved Birgit Als Hansen 2005.

³⁸ Fraværet af byggeaffald i gravens fyld kan antyde, at forgængerens har været en trækirke, men en eventuel stenkirke kan have befundet sig i en så stor afstand fra graven, at spor efter byggematerialet ikke kan forventes.

³⁹ Korets højde til gesimsen er 5,28 m og skibets 5,47 m.

⁴⁰ Enkelte sokkelsten med skråkant er iagttaget ned-

advendte i koret, de er formodet indsat ved istandsættelsen 1740-42, NM. Indb. Niels Jørgen Poulsen 2008.

⁴¹ Fotos fra istandsættelsen viser, at der er anvendt frådsten i triumfvæggen, *Arkitekt Kuno Mielbys arkiv*. Bredsten Kirke. En vandret stribe på skibets nordvæg stammer fra ophæng af en stige med halvtæg, *Bredsten Lokalarbiv*.

⁴² Norddørens tærskel er set 10 cm under grønsværen, NM. Indb. Niels Jørgen Poulsen 2008.

⁴³ Fra nichens bund er der yderligere 12 cm til våbenhusets gulv.

⁴⁴ *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Bredsten Kirke.

⁴⁵ NM. Uldall 1890.

⁴⁶ En senmiddelalderlig forgænger til våbenhuset kan formodes, idet alle kirker i området har haft sådanne.

⁴⁷ I nordvæggen ses munkesten, 27×13×9 cm, til en meter op i andet stokværk, og under restaurering iagttoges munkesten i tårnets vestmur op i højde med

Fig. 51. Plader fra blytag fra 1742, opbevaret i tårnets mellemstokværk (s. 2763). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – Plates from lead roofing from 1742, preserved in the middle storey of the tower.

dørens øvre dele, *Arkitekt Kuno Mielbys arkiv*. Bredsten Kirke.

⁴⁸ Det var tilsyneladende ikke synligt 1890, NM. Uldall 1890.

⁴⁹ NM. Indb. ved Hans Mikkelsen 2010. Sakristiets byggemateriale er ikke konstateret, men der må være tale om tegl.

⁵⁰ Se også NM. Uldall 1890.

⁵¹ <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=19976958#268287,50690372>. <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=17044831#34615,37804296>. Begge set 7. februar 2018. Der ført en sag, om den dårlige stand skyldtes Torstenssonkrigen eller manglende vedligehold fra Jelling Sysselprovstis tidligere indehavers side.

⁵² RA. *Universitetets arkiv*. Acta Consistorii 1685–93 no 12, fol. 132a/18.2. Synet er ikke bevaret.

⁵³ Ifølge *Hans de Hofman* (jf. note 7), IV, 131 købte Gerhard de Lichtenberg kirken den nævnte dato. *Triap* (jf. note 23), 5, VIII, 1093 daterer ombygningen 'vistnok fra 1738–39', hvilket følges i *Hoff 2007*, 262–64. *Israelsen 1965*, 18 giver ingen datering, men citerer den nedenfor nævnte indskrift af Rieman.

⁵⁴ *Hoff 2007*, 262.

⁵⁵ *Nicolaisen 1965*, 18.

⁵⁶ 1890 sad der en lem i denne åbning, NM. Uldall 1890.

⁵⁷ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Uregistreret korrespondance ang. Tørrild Hrd. 1780–1812 (C 4.73). LAVib. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1826–32 (C 4.711). LAVib. *Nørvang-Tørrild Hrds. provsti*. Synsprotokol 1854–1890 (C 38.3).

⁵⁸ Der er otte spærfag over koret, 15 over skibet og et nyt 16. over østre gavltrekan. Angående tagværkstyper se Per Kristian Madsen, »Middelalderlige kirketagværker i Sydvest- og Sønderjylland – eksempler på alder og typer«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2003, 2007, 40–41.

⁵⁹ Birgitte Wendelbo Arentoft, NNU rapport nr. 22, 2011 (dendrokronologiske undersøgelser). Fire af de daterede prøver kom fra spærsko, to fra spærstivere, hvoraf den ene erkendeligt var genbrugt, mens der ingen oplysninger er om den sidste.

⁶⁰ Orla Hylleberg Eriksen, NNU rapport nr. 26, 2018 (dendrokronologiske undersøgelser). Alle daterede prøver er ifølge prøvetagerne taget gennem bevaret splintved, men ingen splintåringer var bevaret ved dendrokronologens undersøgelse.

⁶¹ NM. Korrespondance. *Det Kgl. Bygningsinspektors arkiv*. Bredsten Kirke.

⁶² NM. Indb. ved Hans Chr. Frederiksen 2002–03. Tallet i »1743« er usikkert. Begge de to citerede indskrifter er påført den ældste kalkning, hvilket betyder, at vinduet må være blændet meget hurtigt efter istandsættelsen – muligvis som nævnt 1743.

⁶³ *Den danske Atlas* (jf. note 18), V, 2, 1769, 989–90.

⁶⁴ Otto Norn, »Løjttavlen i rum og lys«, *Løjttavlen*, Frøsløv 1983, 35-39.

⁶⁵ Georg Garde, *Danske silkebroderede lærredsduge fra 16. og 17. Århundrede*, Kbh. 1961, 112-13.

⁶⁶ Sigrid Christie, *Den lutherske ikonografi i Norge indtil 1800*, Oslo 1973, Bd. 1, 97.

⁶⁷ Peter Wagner, »Haver, blomster og billedbøger. Strøtanker om mode set fra et botanikersynspunkt«. *Blomster fra Sans og Samling*, Kunstindustrimuseet 1990, 9-23.

⁶⁸ LAVib. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling selsprovstis kirker 1676-1686 (C 4.1388). Det skal anføres, at Jørgen Reedtz' og Susanne Gøyes navne jo ikke passer med dugens initialer. Men de kan jo have erhvervet den fra eventuelle første ejere.

⁶⁹ Til kopieringen leverede Selskabet til Haandarbejdets Fremme motivernes tegning på et stykke lærred

af samme størrelse som originalens og fremskaffede garner i de rigtige farver og kvaliteter.

⁷⁰ Garde 1961 (jf. note 65), 148, 244, 337.

⁷¹ Maleriet har en pendant i Skørping Nykirke (Ålborg Amt) fra 1914.

⁷² Peder Hansen, Bredstenlund, Niels Nielsen Bonde, Ravning, Steffen Hansen, Ravning og O. Holstebro, Vingsted.

⁷³ Man kan blot se på de klumpede søjlekapitæler, der er fælles for alle tre tavler.

⁷⁴ Jørgen Swane, »Guldsmede i Vejle indtil 1890«, *Vejle Amts Årbog* 1944, 34.

⁷⁵ Chr. A. Boye, *Danske guld og sølv smedemærker for 1870* Bd. 2: Købstæderne, nr. 6425.

⁷⁶ Fonten er ikke behandlet i M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte* fra 1944.

⁷⁷ V.Thorlacius-Ussing, *Billedskæreren Claus Berg*, Kbh.

Fig. 52. Tårnets sydvindue under konservering set mod sydøst (s. 2763). Foto Hans Chr. Frederiksen 2002. – South window of the tower during conservation looking south east.

Fig. 53. Graffiti i tårnets sydvindue (s. 2763). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Graffiti in the south window of the tower.*

1922, 101–19 med fig. 61. Jf. også om den såkaldte Herslevmester, Ebbe Nyborg »Kirkernes indretning og skatte«, *Vejle Amts Årbog* 1999, 151–22.

⁷⁸ Tilskrivning ved Jens Bergild. Jf. Merete Bergild og Jens Jensen (Bergild), »Ulrik Mathiasen Sartz og Mathias Ulriksen Sartz – en billedhuggerfamilie i Århus i 16–1700-tallet«, *Østjysk Hjemstavn* 1993, 43–57.

⁷⁹ Iflg. artikel i *Vejle Amts Folkeblad* 16. juli 2011.

⁸⁰ Iflg. navneplade.

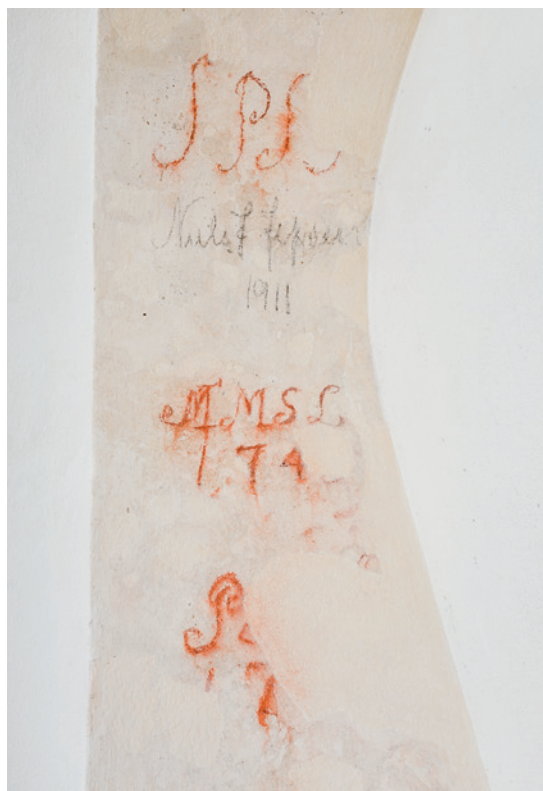
⁸¹ Yderligere oplysninger kan findes i Den Danske Orgelregistrant, Musikhistorisk Museum.

⁸² LAVib. Bygningsinspektoretatet Århus. Forskellige kirker 1850–1905.

⁸³ C. Nyrop, *Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere*, 1882, 48. I F. Uldalls eksemplar af bogen (i NM) er s. 47 tilføjet en omtale af Bredsten Kirkes klokke.

⁸⁴ RA. *Reg. 108a*, nr. 21. *Rgsk. Ældre end 1559*. Fortegnelse over indkrævede klokker. Jf. Poul Grinder-Hansen, »Danske klokkekonfiskationer i 16. og 17. årh.«, *Klokker. Arv og Eje* 1983–84, 1985, 213–28.

⁸⁵ Christine de Halling, født de Lindenpalm, *1758 på Tirsbæk nordøst for Vejle, †1817 på Kjeldkær. Gift med William Halling (1744–1796).

BREDSTEN CHURCH

Building. The church is a Romanesque building of calcarious tufa with no footing consisting of chancel and nave supplemented by a tower and †sacristy from the Late Middle Ages and an 18th-century porch. It is much affected by a radical refurbishing from 1740–42 commissioned by the Councillor of State Gerhard Hansen de Lichtenberg and executed by the master builder Nicolaus Hinrich Rieman.

The original north door can be made out in the facade, filled in with large medieval bricks, while the south door, which was in use until 1911, stands as a niche.

The order of the *Late Medieval additions and changes* is uncertain. In the west a tower was added, and north of the chancel a †sacristy. A †porch was probably also added in the Late Middle Ages, and five large windows have been broken through, in the chancel in the east and the south, in the nave in the north, and two in the south.

After the church had been bought by the Councillor of State Gerhard Hansen de Lichtenberg and his wife Bodil Hofgaard of Engelsholm in 1740, up to 1742 it was given a major refurbishing by the master builder Nicolaus Hinrich Rieman. The masonry was repaired, a new chancel gable was built in the Baroque style, the church was given new lead roofing, chancel and nave were vaulted over, the upper parts of the tower were renewed, an onion spire was added, and a new porch was built. The builder set up a construction inscription on the western reinforcing rib in the eastern vault of the nave: “NHR f[ecit] 1742”.

In 1911 the entrance to the church was moved to the tower, which was given a door in the west, and after this the porch was used as a mortuary chapel.

Furnishings. The oldest items are the Romanesque granite font of the southwestern Jutland type and

a rather deformed chancel arch crucifix, probably from c. 1520. The baptismal dish is southern German, from c. 1575, the bell with the date 1597 was cast by Mattias Benninck in Lübeck, and the altar candlesticks can be dated c. 1600–50. A top piece from an (†)altarpiece is from c. 1620. A noteworthy silk-embroidered *altar cloth with the date 1651 was made for secular use and only came to the church a little later (1678?).

The furnishing of the interior as a very well preserved totality is due to a radical renovation by Gerhard Hansen de Lichtenberg and his wife Bodil Hofgaard of Engelsholm after they acquired the church in 1740. The altarpiece, which bears their coats of arms, had the date 1742 painted on it, while on the pulpit one reads both this date and the painter's signature, “Niels Tanum painted 1748”. The works must therefore have been executed between 1742 and 1748 with Tanum's ornamentation as the last. To the works of this period, here stated as 1742/48, there also belongs an altar panel (with the date 1743 inscribed), a font canopy, recurrent coats of arms on the pews and a set of chairs for the pastor and parish clerk in the eastern corners of the chancel.

The altar plate from c. 1850 was supplied by Hans Peter Severin Ingerslev in Vejle, as was a probably contemporary wafer box.

To the woodcarver who was presumably responsible for the furnishings we can also attribute the closely related altarpieces in Løsning (1750, p. 1744) and Korning (1756, p. 1792), which were also made for Lichtenberg, and the structure of these pieces can also be seen in the slightly older altarpiece from 1723 in Søvind (DK Århus 5013), which has been attributed to the Horsens woodcarver Christian Jürgen Hansen Schou. He too worked for Lichtenberg, for example in Nørup Church, whose general furnishings from 1732–37 form the closest counterpart to Bredsten's.

Colour scheme. The latest colour coordination was carried out in a refurbishing of 2001-03, which was almost exclusively applied to the pews. Since a major restoration of the furnishings in 1940 there has been paintwork appropriate to or matched with the 1748 appearance.

Sepulchral monuments. Of three tombstones one, much worn, is from c. 1600, while a second, also anonymous, is a work in rich Auricular Baroque. The third, to Severin Steenstrup and his wife Charlotte Sophie Reesen, is attributed to Jens Hiernøe in Horsens.